

Dr. Viktor Korošec

NEKAJ PRAVNOZGODOVINSKIH PRIPOMB  
K DOSLEJ OBJAVLJENIM PISMOM MESTA MARI  
(ARCHIVES ROYALES DE MARI, I—IV)\*

I. Uvod

Izkopavanja v številnih »tellih« Medrečja nam odkrivajo nova poglavja zgodovine Mezopotamije, ki že davno ni več istovetna samo z Babilonijo in Asirijo. Za celo tisočletje pred prvo babilonsko državo, kakor je nastala za časa Hammurabijeve dinastije, sega nazaj zgodovina sumerskih držav. Po drugi strani nam nove najdbe osvetljujejo politično in pravno zgodovino tudi na ozemlju, ki se nahaja med Babilonijo in Asirijo. Vzhodno od Tigrisa so leta 1925 pri Kerkuku odkrili bogato zbirko klinopisnih plošč iz nekdanjih mest Arrapha in

\* K R A T I C E

AO = Der Alte Orient, Leipzig.

ARM, I—IV = Archives royales de Mari, I—II, 1950, III—IV, 1951, Paris.

Deimel, AŠG = Anton Deimel, Akkadisch-sumerisches Glossar, Rom 1937.

Delitsch HWB = Friedrich Delitsch, Assyrisches Handwörterbuch, Leipzig 1896.

EA = J. A. Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln (= VAB II), Leipzig 1907 do 1915.

LSS = Leipziger semitistische Studien, Leipzig.

Meißner, Babylonien = Bruno Meißner, Babylonien und Assyrien, I, 1920, II, 1925, Heidelberg.

MV(Ae)G = Mitteilungen der Vorderasiatisch(-Ägyptisch)en Gesellschaft, Leipzig.

Parrot, Mari = A. Parrot, Mari — une ville perdue, Paris 1945.

RA = Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale, Paris.

RLA = Reallexikon der Assyriologie, herausgegeben von Erich Ebeling und Bruno Meißner, I, 1932; II, 1938, Berlin-Leipzig.

v. Soden, Orientalia = Wolfram von Soden, Zu den politischen Korrespondenzen des Archivs von Mari, Orientalia, N. S. 21, str. 75—86.

Symbolae Koschaker = Symbolae ad Iura Orientis Antiqui pertinentes Paulo Koschaker dedicatae, Leiden 1939.

Symbolae Hrozný, I—V = Symbolae ad Studia Orientis pertinentes Frederico Hrozný dedicatae, I—V, Praha 1949—1950.

SZ = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung, Weimar.

VAB, I—VI = Vorderasiatische Bibliothek, I—VI, Leipzig.

ZZR XXIII = Zbornik znanstvenih razprav, XXIII. letnik, Ljubljana 1950.

Nuzi.<sup>1</sup> Že leta 1920 so pa takratne okupacijske britanske čete naletale ob srednjem toku Evfrata v kraju Šâlihîjah na razvaline stare naselbine Dura-Europos. Ustanovil jo je Seleukos I., general in naslednik Aleksandra Velikega, in jo je imenoval po svojem rojstnem kraju Europos, medtem ko je bilo domače ime zanjo Dura. Kot vojaška postojanka je pozneje večkrat menjala svoje gospodarje (država Palmira, Rimljani za časa Septimija Severa, nato zopet Palmira), dokler je prebivalstvo ni sredi četrtega stoletja opustilo in se preselilo drugam. Med 11 grškimi pergamenti, najdenimi v njenih razvalinah, za katerih raziskovanje imata največ zaslug Franc C u m o n t in Mih. R o s t o v c e v, je pravniku posebno dragocen odlomek zakona o intestatnem dedovanju v grškem jeziku.<sup>2</sup>

Komaj 50 km jugovzhodno od starega mesta Dura-Europos se v bližini sedanje sirijske mejne postaje Abu Kemal nahaja Tell Ħariri. Tu je v letih 1933—1938 francoska znanstvena ekspedicija, ki jo je vodil André P a r r o t, izkopala razvaline mesta Mari in v njem našla državni arhiv. S tem je omogočila spoznavanje zgodovine zadnjih desetletij države, ki je po mnogih stoletjih svojega obstoja v Hammurabijevem času izgubila svojo samostojnost in izginila iz zgodovine.<sup>3</sup>

Za lažje razumevanje nadaljnjih izvajanj je potrebno, da si skusamo vsaj v najbolj splošnih potezih očrtati zunanji okvir, v katerega moremo uvrstiti doslej objavljene listine iz državnega arhiva mesta Mari.

Mari se je za svoj pomen imel zahvaliti predvsem svoji legi ob veliki prometni cesti, ki je že v sumerski dobi šla mimo njega od Perzijskega zaliva proti zahodu. Iz istega razloga je bilo važno tudi kakih 70 km severozahodno ležeče mesto Terqa (sedaj Tell Ašarah).

Vrhunec svoje moči je država mesta Mari dosegla sredi drugega tisočletja, ko je bila pod 6 vladarji za 136 let vodilna med takratnimi sumerskimi državami. Stari Sumerci so bili namreč politično hudi partikularisti. Čeprav so bili stalno ogrožani od bojovitih gorjancev na vzhodu in od nomadskih rodov, ki so pritiskali nanje iz puščave na zahodu, so vendar Sumerci živeli razcepljeni na mnogoštevilne male države. Pod vlado *patesi*-ja ali (v nekoliko večjih) *lugal*-a so posamezna mesta (n. pr. Ur, Uruk, Kiš, Avan, Adab, Akšak, Lagaš, Umma) živela svoje samostojno politično življenje. Ščasoma so pod pritiskom razmer morali posameznim mestom pripoznavati nekako

<sup>1</sup> Prim. Paul K o s c h a k e r, Neue keilschriftliche Rechtsurkunden aus der El-Amarna-Zeit (= Abhandlungen der phil.-hist. Klasse der Sächsischen Akademie d. Wiss., 39, 5), Leipzig 1928, str. 9 ss.; E. A. S p e i s e r, New Kirkuk Documents relating to Family Laws (iz The Annual of the American Schools of Oriental Research, X, 1928—1929), uvod, str. 1 s.

<sup>2</sup> Prim. P. K o s c h a k e r, Zu den griechischen Rechtsurkunden aus Dura in Mesopotamien, SZ, 46, 1926, str. 290 (tam je navedena tudi ostala literatura); Über einige griechische Rechtsurkunden aus den östlichen Randgebieten des Hellenismus (= Abh. der phil.-hist. Klasse d. Sächs. Akad. d. Wiss., 42, 1), Leipzig 1931, str. 1 s., 2 ss.

<sup>3</sup> Prim. Zapiske v Zgodovinskem časopisu, V, 1951, str. 156 ss.; tam je navedena vsa dotlej mi dosegljiva literatura. Po novejših vesteh je A. P a r r o t v zadnjem letu 1951/52 zopet začel z izkopavanji v Tell Ħariri.

prednost. V tem smislu štejejo različne dinastije posameznih mest. Na kolikor toliko trdnih zgodovinskih tleh smo od prve dinastije iz Ura (današnji Muqajar) (Ur I) naprej, ki je vladala 171 let. H r o z n ý postavlja njen začetek v 27. stoletje.<sup>4</sup> Za njo pridejo<sup>5</sup> — negotovo je, ali ne včasih tudi druga poleg druge — dinastije iz mest Avan, Kiš (II), Hamaši, Uruk (II), Ur (II), Adab, na kar sledi za 136 let mesto Mari. Nato preide prednostni položaj na mesta Kiš (III), Akšak in zopet na Kiš (IV). Tedaj se Lugalzaggisiju (2263—2239),<sup>6</sup> edinemu predstavniku tretje dinastije iz Uruka, posreči, da nasilno<sup>7</sup> združi sumerske državnice v enotno sumersko državo. Njo je že čez 25 let uničil Sargon<sup>8</sup> (Šarganišar-alim) I., ki je ustanovil prvo semitsko državo, ki se po prestolnici Akkadu imenuje akadijska. Obstajala je 181 let (2251—2078). Bila je tudi prva velika prednjazijska teritorialna država, ki je segala od Suz na vzhodu do Libanona in Amanosa ter do srede Male Azije na zahodu. Sargon I. je uvedel stalno vojsko 4500 mož, o katerih pravi, »da so vsak dan pred njim jedli«; za upravljanje obširne države je poskrbel z vzgojo uradniškega naraščaja na svojem dvoru (»sinovi palače«).<sup>9</sup> Kako važno je bilo takrat mesto Mari, priča dejstvo, da se posebej omenja, da je mesto zavzel Sargon I. in pozneje zopet njegov vnuk in tretji naslednik Naram-Sin.<sup>10</sup> Ko so se pod vodstvom mesta Uruka (IV) vsaj za 30 let Sumerci zopet politično osamosvojili, so kmalu deloma nad njimi zagospodovali bojevitii Gutejci. Zopet so se pod vodstvom Uruka (V) Sumerci otrešli tujega gospodstva. Kmalu nato stopi znova v ospredje mesto Ur. Za 107 let nastane zadnja sumerska država, ki se navadno imenuje kot država tretje dinastije iz Ura (2028—1920). Izmed petih vladarjev, ki se imenujejo že »kralj Ura, kralj Šumerja

<sup>4</sup> Bedřich H r o z n ý, *Histoire de l'Asie Antérieure, de l'Inde et de la Crète depuis les origines jusqu' au début du second millénaire*, (Payot) Paris 1947, str. 98. — В. И. Авдиев, *История Древнего Востока*, ОГИЗ 1948, str. 560, stavi dobo Uruka I., ki je bila neposredno pred Urom I., v čas okoli 3200.

<sup>5</sup> Glej razpored, ki ga je objavil E. F. Weidner v Bruno Meißner, *Babylonien und Assyrien*, II (C. Winter), Heidelberg 1925, str. 439 ss.; prim. tudi A. Parrot, *Mari — une ville perdue* (Je sers), Paris 1945, str. 226.

<sup>6</sup> Kronologija še ni ustaljena. Od tu naprej sledim datiranju, kakor ga navaja E. F. Weidner v *Archiv für Orientforschung*, XV, 1945—1951, str. 98 ss. On sam opozarja, da je tudi glede njegovega datiranja potrebna previdnost. Priporoča, naj bi se pri datiranjih navajali obe sedanji skrajnosti, n. pr. za Hammurabija najbolj zgodaj 1792—1750, najbolj pozno 1704—1662. — Za prvo (= Hammurabijevo) babilonsko dinastijo prim. tudi kronološko tabelo, ki jo podajata G. R. Driver in John C. Miles, *The Babylonian Laws*, I, Oxford 1952, str. XXIV s.

<sup>7</sup> O tem poroča napis Urukagine iz Lagaša, prvega zakonodajalca; prim. F. Thureau-Dangin, *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften* (= VAB I), 1907, str. 56, plošča k.

<sup>8</sup> Za zgodovinske podatke prim. Br. Meißner, *Könige Babylonien und Assyrien*, Leipzig (Quelle-Meyer) 1926, str. 24 ss.; Louis Delaporte, *La Mésopotamie: Les Civilisations babylonienne et assyrienne* (v *L'Évolution de l'Humanité* I, 8), str. 18 ss.

<sup>9</sup> Meißner, o. c., str. 34, 35.

<sup>10</sup> Meißner, o. c., str. 28, 32; A. Parrot, *Mari*, str. 227.

in Akkada<sup>11</sup> imajo zadnji trije akadijska imena, kar kaže, da vedno bolj pronica semitsko prebivalstvo med starejše sumersko. Mesto Mari je v tem času upravljal namestnik vladarja iz Ura.<sup>12</sup> Ko so Elamci uničili (1920) zadnjo sumersko državo, je na njenem ozemlju nastalo več malih držav, ki so jim zavladali različni akadijski prvaki.<sup>13</sup> Za sumersko-politično dediščino sta se najbolj potegovali državi, katerih prestolnici sta bili mesti Isin in Larsa. Medtem so se osamosvojile tudi druge manjše države, kakor Ešnunna, mesto vzhodno od Tigrisa, ki je postalo znano po nedavno najdenem akadijskem zakoniku in najbrž tudi mesto Mari, od koder je bil Išbi-Irra, prvi vladar v Isinu (1934 do 1902). Mesto Babilon pa je okoli leta 1806 napravil za svojo prestolnico neki Sumu-abum, vodja semitskih Amoritov, in je tako položil temelj za njegovo tisočletno zgodovino.

Državo v Isinu je okoli leta 1709 osvojil Rim-Sin, vladar iz Larse. Zdelo se je, da bo končno Larsa naslednik nekdanje države mesta Ura. Toda Rim-Sina je Hammurabi (1704—1662) v 30. letu svoje vlade premagal in je združil njegovo državo s svojo. V mestu Larsa je poslej imel babilonski vladar svojega namestnika. Ohranjen je znaten del njegove korespondence z dvema namestnikoma, ki sta zaporedoma tam rezidirala; prvi se imenuje Šamaš-hasir,<sup>14</sup> drugi pa Sin-iddinam.<sup>15</sup>

V to dobo je uvrstiti doslej objavljeno klinopisno gradivo, izkopano v Tell Hariri-ju, starem mestu Mari. Od precej nad 20.000 ploščic je v prvih štirih zvezkih *Archives royales de Mari* (v naslednjem citirano kot I—IV)<sup>16</sup> v transkripciji in prevodu vzporedno z avtografsko (klinopisno) izdajo<sup>17</sup> objavljenih 452 pisem iz državne korespondence države Mari. V skoraj vseh pismih je namreč vladar ali naslovljenec ali pa odpošiljatelj pisma, le v nekaterih primerih so to drugi državni funkcionarji.

V marijskem državnem arhivu doslej najdene klinopisne plošče zajemajo samo dobo zadnjih vladarjev te države. Da iz prejšnjih časov ni ohranjeno ničesar, si moremo razlagati z domnevo, da so arhivsko gradivo najbrž zelo pogosto in temeljito odbirali in uničevali.<sup>18</sup>

<sup>11</sup> Prim. F. Thureau-Dangin, VAB, I, str. 186 ss., str. 186 c, v. 8 s.; d, 2, v. 1 s. in drugod. — Pri drugem vladarju te dinastije, ki se imenuje Sulgi (2010—1963), najdemo (l. c., str. 190 g) poleg sumerskih že tudi en akadijski napis.

<sup>12</sup> A. Parrot, Mari, str. 235.

<sup>13</sup> Prim. Meißner, o. c., str. 43 ss.

<sup>14</sup> F. Thureau-Dangin, La Correspondance de Hammurapi avec Šamaš-hasir, v RA, 21, 1924, str. 1—58.

<sup>15</sup> A. Ungnad, Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie (= VAB VI), Leipzig 1914, št. 2—58 (str. 2—53).

<sup>16</sup> Archives royales de Mari, Paris (Imprimerie Nationale): I. Correspondance de Šamši-Addu, par Georges Dossin, 1950; II. Lettres diverses, par Charles-F. Jean, 1950; III. Correspondance de Kibri-Dagan, gouverneur de Terqa, par J. R. Kupper, 1950; IV. Correspondance de Šamši-Addu, par G. Dossin, 1951.

<sup>17</sup> Textes Cunéiformes du Musée du Louvre, tomes XXII ss.

<sup>18</sup> Starejši arhiv je bil najbrž sproti izločen in uničen. Prim. G. Gossens, Introduction à l'archivéconomie de l'Asie antérieure, v RA, 46, 1952, str. 98—107, zlasti str. 101 ss.

Izmed zadnjih vladarjev države Mari se v pismu I, 3 omenja Jagid-Lim. Trdi se, da je sklenil prijateljsko pogodbo z asirskim kraljem Ila-kabkabû-jem, toda jo je pozneje prekršil. Njegov sin in naslednik Jahdunlim je po navedbah v pismu I, 3 postal žrtev domače zarote.<sup>19</sup> Nanj sta naslovljeni tudi pismi I, 1 in 2, v katerih ga vladar neke druge države prosi pomoči zoper Asirce, ki ga ogrožajo. O Jahdunlimu priča tudi njegov lastni napis na posebnem disku.<sup>20</sup>

Verjetno je, da so zarotniki, ki so umorili Jahdunlima, ravnali sporazumno z Asirci. Kajti po Jahdunlimovi smrti je bil vladar države Mari asirski kralj Šamši-Addu (t. j. Šamši-Adad I.),<sup>21</sup> ki pa je za svojega namestnika v državi Mari postavil svojega mlajšega sina Jasmah-Adduja. Pri tem je oče budno nadziral sinove ukrepe; v 129 objavljenih pismih<sup>22</sup> ne varčuje z nauki, opomini in kritiko.<sup>23</sup> Prav tako skuša starejši njegov sin Išme-Dagan z bratskimi nasveti vplivati na Jasmah-Addujeve odločitve.<sup>24</sup> Jasmah-Addujeva pisma, od katerih jih je 18 naslovljenih na očeta,<sup>25</sup> troje pa na brata Išme-Dagana,<sup>26</sup> jasno dokazujejo, da je bil on v mestu Mari samo izvrševalec očetovih navodil in ukazov. Komu je Jasmah-Addu pisal pisma II, 53–56, ni znano. Verjetno je, da jih je pisal že Zimrilimu, od katerega je bil pozneje najbrž odvisen.<sup>27</sup>

Po Šamši-Adadovi smrti je njegov starejši sin Išme-Dagan zavladal v Asiriji, Jasmah-Adduju pa je ostala država Mari.<sup>28</sup> O tem priča pismo IV, 20, ki ga je Išme-Dagan pisal svojemu bratu po nastopu vlade.

Kakor nam objavljena pisma ničesar ne povedo o tem, kako je država Mari prišla pod asirsko oblast, tako iz njih ničesar ne izvemo, kako je ta oblast nehala. Kot vladar države Mari se pojavlja naenkrat Jahdunlimov sin Zimrilim, medtem ko se med asirskim medvladjem

<sup>19</sup> I, 3, 11' s.: »In prav njegovi služabniki (»sužnji«) so ga ubili.«

<sup>20</sup> Prevedel ga je F. Thureau-Dangin, RA, 33, 1936, str. 49–52; ponatisnjen je pri A. Parrot, Mari, str. 229.

<sup>21</sup> Šamši-Adad I. (ali Šamši-Addu) je drugič napravil Asirijo za velesilo, prim. E. Forrer, Assyrien, v RLA, I, str. 228 ss., zlasti str. 229 in 243 ss. — Za njegove napise prim. E. Ebeling-B. Meißner-E. F. Weidner, Die Inschriften der altassyrischen Könige, Leipzig (Quelle-Meyer) 1926, str. 22–27. — E. Forrer ga datira: 1879–1847, sedaj pa Weidner, str. 100 (glej zg. op. 6): 1727–1695, njegovega sina Išme-Dagana pa: 1694–1655.

<sup>22</sup> ARM, I, št. 4–107; ARM, II, št. 1–10; ARM, IV, 1–15; prim. C. H. Gordon, Šamši-Adad's Military Texts from Mari (Symbolae Hrozný, III, str. 199 ss.).

<sup>23</sup> Prim. Zgodovinski časopis, V, 1951, str. 158 s.

<sup>24</sup> ARM, I, 121–139; II, 15–19; IV, 20–85.

<sup>25</sup> ARM, I, 108–120; II, 11; IV, 16–19.

<sup>26</sup> ARM, IV, 86–88.

<sup>27</sup> Vsa pisma, navedena v opombi 25, začenja Jasmah-Addu z besedami: »Addâ-ju povej: Tako (pravi) Jasmah-Addu, tvoj sin!« — Pisma, 53–56 se pa začenjajo: »Mojemu gospodu povej: Tako (pravi) Jasmah-Addu, tvoj služabnik (»suženj«)!« — V pismu II, 53, 20 je omenjen Zimrilim, nikjer pa noben asirski vladar. Iz tega bi mogli sklepati, da je Jasmah-Addu morda še nekaj časa ostal na svojem položaju, in sicer odvisen od Zimrilima, potem ko je le-ta po Šamši-Addujevi smrti zasedel prestol.

<sup>28</sup> Išme-Dagan mu v IV, 20 to potrjuje: »Tvoj prestol je zares tvoj prestol!« (v. 13) ... »Dokler bova jaz in ti živela, boš ti vedno sedel na svojem prestolu!« (v. 18–21).

njegovo ime nikoli ne omenja.<sup>29</sup> Iz časa njegove vlade je ohranjena obsežna korespondenca, v kateri mu njegovi funkcionarji in njegovi vazali poročajo o različnih vojaških, zunanjih in notranjih političnih zadevah. Ohranjenih je tudi nekaj njegovih pisem.<sup>30</sup> Med zunanje-političnimi dokumenti so posebno zanimiva pisma, v katerih Zimrilimu poročajo njegovi odposlanci o svojih pogajanjih s Hammurabijem v Babilonu.<sup>31</sup> O notranjem življenju drugega gospodarskega središča države Mari, mesta Terqa podaja precej podrobna poročila zlasti korespondenca Zimrilimovega namestnika Kibri-Dagana,<sup>32</sup> medtem ko so poročila drugih provincialnih namestnikov redkejša.<sup>33</sup>

V korespondenci iz časa Zimrilimove vlade se omenja Rim-Sin, vladar države mesta Larse, vendar marijski vladar nima z njim nobenih direktnih stikov,<sup>34</sup> Izmed drugih držav se zanima Zimrilimova diplomacija skoraj samo za Ešnunno, od koder prihajajo tudi diplo-

<sup>29</sup> Pač pa so Jahdunlimove hčere ostale v mestu Mari. Ker so medtem dorasle, naroča Šamši-Addu sinu Jasmah-Adduju, naj jih pošlje v asirsko prestolnico, da se bodo tam učile glasbe (I, 64).

<sup>30</sup> Zimrilimova korespondenca, kolikor je objavljena v ARM, II, obsega približno 98 pisem. Točno število je težko določiti, ker v nekaterih pismih uvod ni ohranjen, pri drugih je negotovo, ali je v pismu omenjeni »gospod« zares Zimrilim. — Malo je pisem, ki jih Zimrilim sam pošilja: dve Hammurabiju v Babilon (II, 67—68; tretje pismo je v RA, 42, 1948, str. 77 s. pod začasno oznako B 615 objavil Ch.-F. Jean) in eno, ki ga pošilja sinu Kabia (II, 60). Eno pismo, naslovljeno na Kibri-Dagana, imamo v III, 66. — Zimrilimu pa pišejo: Hammurabi, vladar mesta Kurda (II, 78); marijski diplomatski agenti: Ibâl-pî-El (II, 20—32), Ibâl-El (II, 33—38), Jarêm-Addu (II, 72—74), Lâ'um (II, 76, skupno z Abum-Ekinom II, 77), dalje njegovi namestniki v pokrajinah mest: Kibri-Dagan v Terqi (II, 83—93, III, 1—64, 68—81, 83—84), Zakira-Hamûm v Qattunânu (II, 79—82), Jaqqim-Addu v Sagaratimu (II, 101—107) in končno razni posamezniki. V nekaterih pismih se pisec imenuje Zimrilimovega sina. Pri tem gre v II, 57—59 za prave sinove, medtem ko se verjetno vsaj v nekaterih primerih (II, 61—64) kot sinove označujejo vazalni vladarji (n. pr. v II, 62) Halisûmu, kralj Ilanšura (prim. Ch.-F. Jean, *Revue des Études Sémitiques et Babylonica*, 1941, str. 91 [Dossinov članek v Syria, 1939, 109 mi ni dostopen]), dalje mu pišejo brat (II, 65), sestra (II, 66), žena (»gospodarica de-že-le«, II, 117) in razne ženske (II, 112—116).

Da pisma II, 78 ni poslal babilonski kralj Hammurabi, sklepamo že iz uvoda, v katerem imenuje Zimrilima svojega »gospoda«, sebe pa njegovega služabnika, »sužnja« (v. 1, 4, 9, 12, 14, 17, 42). Vrh tega govori avtor pisma II, 78 o tem, da gre v Qattunân, po drugi strani pa pripoveduje pismo II, 81, da je Hammurabi iz mesta Kurda prišel v Qattunân, pismo II, 82 pa o njegovem potovanju k Zimrilimu. — Prim. Ch.-F. Jean, RA, 35, str. 112 s.

<sup>31</sup> Iz Zimrilimove korespondence je razvidno, da sta bila poleg babilonskega zakonodajalca Hammurabija še dva druga: Hammurabi, vladar mesta Halapa (= Alep) v Severni Siriji (II, 68, 4) in Hammurabi, vladar mesta Kurda (II, 81, 8; II, 82, 7). Prim. o tem Ch.-F. Jean, »Hammurabi d'après les lettres inédites de Mari«, v RA, 35, str. 107—114.

<sup>32</sup> ARM, II, 83—93; ARM, III, 1—64, 68—81, 83—84. — Na Kibri-Dagana so naslovljena pisma II, 94; III, 65; III, 66 (Zimrilim). — Prim. izčrpno razpravo J. R. Kupper, *Un gouvernement provincial dans le royaume de Mari*, v RA, 41, 1947, str. 149—183.

<sup>33</sup> Prim. poročila Zakirâ-Hamûm-a, najbrž namestnika v Qattunanu (II, 79—82), Jaqqim-Adduja, morda namestnika v mestu Sagarâtîm (II, 101—107).

<sup>34</sup> II, 33, 5; II, 72, 17, 23.

matski odposlanci v Mari, da bi se pogajali o miru,<sup>35</sup> toda o kaki diplomatski korespondenci med vladarjema obeh držav ni nobenih poročil. Nobenih sledov tudi ni o direktnih stikih z Asirijo. Dva poslanca iz Kargamiša se omenjata, ko prideta, da uredita prevoz nekega stebra (II, 107). Samo iz Zimrilimovega pisma babilonskemu kralju Hammurabiju izvemo, da je Zimrilim pisal Hammurabiju, kralju mesta Halapa, in mu je ta na njegovo prošnjo poslal čete na pomoč (II, 68, 2 ss.). Morda je Zimrilim zavladal s Hammurabijevo pomočjo in je morda zato z njim sklenil tesno zvezo, o kateri govori babilonski vladar v II, 21, 11 s.<sup>36</sup> Vsekakor je pa Zimrilimova politika tako ozko povezana z babilonsko, da država Mari vedno bolj izgublja svojo samostojnost. Saj naroča babilonski vladar marijskim funkcionarjem, da mu pošiljajo poročila o Zimrilimu in njegovi vojski.<sup>37</sup> Zaveznitvo z Babilonijo je bilo tako dolgotrajno in tesno, da je med prebivalstvom sčasoma oslabela zavest, da še pripada k državi mesta Mari. Tako so se prebivalci mesta Qâ sami neposredno odzvali babilonskemu pozivu in so poslali 200 vojakov Hammurabiju na pomoč. Zimrilimov funkcionar jih zaradi tega ošteva in jih opozarja, da se vendar sami imenujejo Zimrilimove podložnike (»sužnje«).<sup>38</sup>

Ko je Hammurabi v 30. letu svoje vlade osvojil Rim-Sinovo državo in je osvojil mesto Larso, je v 33. letu osvojil tudi mesto Mari ter je državo svojega nekdanjega zaveznika Zimrilima združil z Babilonijo. Po večini mislijo, da je dve leti pozneje tudi razdejal mesto Mari, ko je morda potlačil kak upor v novo osvojeni deželi.<sup>39</sup> Ch.-F. Jean pa sedaj zagovarja mnenje, da so to storili Hetiti, ko so pod Muršilom I. vdrl v Babilonijo, osvojili Babilon in s tem povzročili konec Hammurabijeve dinastije.<sup>40</sup> Tudi o koncu Zimrilimove vlade in države Mari nam doslej objavljeni dokumenti ničesar ne povedo.

V naših nadaljnjih izvajanjih se omejujemo na gradivo, ki je bilo doslej objavljeno zlasti v prvih štirih zvezkih ARM, posamezni dokumenti, ki so bili drugod objavljeni, pa so upoštevani, kolikor so nam dostopni.<sup>41</sup>

<sup>35</sup> Prim. II, 21, 17; II, 24, 22; II, 25, 9; II, 26, 5 s.; II, 33, 6; II, 43, 4 s. — O ešnunskih poslancih, ki gredo v Mari, da bi se pogajali o miru govore II, 44, 40 ss.; II, 128, 7 ss.

<sup>36</sup> V II, 21, 11 s. ugotavlja Hammurabi: »Odkar sva jaz [in ti = Zimrilim] prišla zopet v tesno zvezo; Jean, ARM, II, str. 49. Dobesedno pravi, da sta »se vrnila v eno roko«.

<sup>37</sup> Prim. J. R. Kupper, *Nouvelles lettres de Mari relatives à Hammurabi de Babylone*, v RA, 42, 1948, str. 35–52. — Tam želi Hammurabi prijateljskih poročil (*šulmu* prevaja Kupper tu kot »nouvelles«; o tem pojmu prim. spodaj str. 60–61) o Zimrilimu in njegovi vojski ter eventualno o svojih četah, ki jih je poslal Zimrilimu na pomoč; nato pa takoj želi poročila (*temu* = »renseignements«) o sovražnikovi vojski. Prim. o. c., str. 36, v. Rev. 4' ss.; str. 37, v. Rev. 10' ss., str. 41, v. 25 ss.

<sup>38</sup> Prim. Zgodovinski časopis, V, 1951, str. 159.

<sup>39</sup> A. Parrot, Mari, str. 227 s., 235.

<sup>40</sup> Ch.-F. Jean, *Qui a saccagé et incendié Mari au II<sup>e</sup> millénaire?* (v RA, 46, 1952, str. 55 ss.).

<sup>41</sup> Poleg diska, omenjenega zgoraj v 20. opombi, so to še naslednji teksti: F. Thureau-Dangin, *Textes de Mari*, prevaja Ibâl-pi-Elovo pismo Zim-

Kot spoznavni viri so objavljena pisma važna v različnih pogledih. Pisma izza asirskega medvladja so zanimiva za spoznavanje notranjih razmer države Mari. S svojimi podrobnimi navodili, ki jih daje Jasmah-Addu, nam Šamši-Addu I. precej jasno očrta vladarjevo delovno področje v srednje veliki mezopotamski sužnjeposestniški despotiji. V provincialnem merilu nam isto sliko dopolnjuje Kibri-Daganova korespondenca za mesto Terqa.<sup>42</sup> Vsi ti marijski napisi se pa vsebinsko in časovno izpopolnjujejo tudi z malenkostno mlajšo Hammurabijevo korespondenco z obema njegovima namestnikoma v Larsi: Šamaš-hasir-jem in Sin-iddinam-om.<sup>43</sup>

Zunanjepolitični del Zimrilimove korespondence nam pa osvetljuje mednarodno življenje te dobe, in sicer celo bolj za Hammurabijev Babilon kakor pa za Zimrilimovo prestolnico. Pri tem se nam kar vsiljuje primerjava s približno 350 let poznejšo zbirko iz El-Amarne, v kateri je ohranjen del korespondence faraonov Amenofisa III. in Amenofisa IV. z raznimi prednjeazijskimi vladarji, kakor tudi s še kakih sto let mlajšo hetitsko diplomatsko korespondenco, najdeno v Hattušašu (Boghazköi).<sup>44</sup>

V navzoči razpravi bomo skušali najprej določiti splošne gospodarske in družbene razmere te dobe. Nato bomo orisali v temeljnih potezah notranji ustroj države Mari. Končno bomo iz poročil o tedanjih meddržavnih odnošajih skušali spoznati značilnosti takratnega meddržavnega življenja.

## II. Gospodarske in družbene razmere

Da si moremo napraviti pravilno sliko o pravnih razmerah v državi Mari, je potrebno, da skušamo vsaj v glavnih potezah določiti, kakšne so bile njene socialne in gospodarske razmere. Ne smemo pa pozabiti, da morejo biti naša dognanja le začasna in nepopolna, dokler ne bomo poznali bogatega gospodarskega gradiva, ki doslej še ni objavljeno. Vendar pa že doslej objavljena pisma vsebujejo toliko zanimivega, da pač kaže tvegati prvi poizkus.

rilimu (RA, 33, 1936, str. 171 ss.); isti, Sur des étiquettes de panier à tablettes provenant de Mari (v Symbolae Koschaker, str. 119 s.); G. Dossin, Un cas d'ordalie par le dieu fleuve d'après une lettre de Mari (Symbolae Koschaker, str. 112 ss.); J. R. Kupper, Nouvelles lettres de Mari relatives à Hammurabi de Babylone (RA, 42, 1948, str. 35—52 — objavlja štiri nova pisma); Ch.-F. Jean, Lettres de Mari IV transcrites et traduites (RA, 42, 1948, str. 53 ss. — objavlja med 12 pismi pet novih na str. 62—78); isti, Pharmacopée et parfumerie dans quelques lettres de Mari (Symbolae Hrozný, I, 320—329 — objavlja tri nova pisma); Cyrus H. Gordon, Šamši-Adad's Military Texts from Mari (Symbolae Hrozný, III, 199—207).

<sup>42</sup> Glej zgoraj 32. opombo.

<sup>43</sup> Prim. zgoraj 14. in 15. opombo.

<sup>44</sup> Prim. M. Th. Böhl, King Hammurabi of Babylon in the setting of his time (about 1700 B. C.), Amsterdam 1946, str. 5 ss.; V. Korošec, Mednarodni odnošaji po klinopisnih poročilih iz el-amarnskega in hetitskega državnega arhiva, v ZZR, XXIII, Ljubljana 1950, str. 291—397; Hethitische Staatsverträge (= Leipziger rechtswissenschaftliche Studien, H. 60), Leipzig 1931.

Država Mari je sužnjeposestniška država, kakor so bile to druge antične države.<sup>1</sup> Temeljna delitev prebivalstva na sužnje in njihove gospodarje je tudi v tej državi tako globoko prodrla v splošno mišljenje, da se razmerje gospod (*bēlum*) — suženj (*wardum*) prenaša tudi na različna druga odvisnostna razmerja. V pismih, ki jih pošilja vladarju pisec, ki ni član njegove družine (sin, brat, žena), se nasproti njemu označuje kot njegov suženj. N. pr.: »Mojemu gospodu povej: Tako (pravi) Kibri-Dagan, tvoj suženj.«<sup>2</sup> Tako se tudi službeno razmerje svobodnih ljudi, ki naj bi jih sprejel Jasmah-Addu v službo, imenuje *wardutum* (= sužnost) (I, 29, 7, 8).

Včasih je zato težko določiti, ali so z besedo *wardum* mišljeni pravi sužnji ali osebno svobodni služabniki.<sup>3</sup> Sužnje objavljena pisma le redko omenjajo.<sup>4</sup> Novi sužnji so predvsem prebivalci premaganih mest, ki pridejo v sužnost kot vojni ujetniki. Ob delitvi plena jih razdelijo med zmagovite vojake; pri tej delitvi so jih častniki pogosto skušali zase dobiti kar največ. V pismu II, 13 se pisec opravičuje vladarju (Šamši-Adduju ali Jasmah-Adduju),<sup>5</sup> da je po osvojitvi mesta Šibata s težavo rešil za vladarja štiri sužnje kot njegov delež na plenu (II, 13, 7 s.). Obenem tudi omenja, da so bili potrebni strogi ukrepi, da ne bi častniki jemali vojakom njihovega deleža plena.

Priložnostno omenja Šamši-Addu v nekoliko poškodovanem pismu I, 29 (11 s.), da bi za 20 sužnjev plačal tri<sup>6</sup> mine srebra (= 180 siklov). Tako bi kupnina za sužnja bila 9 siklov, kar približno ustreza nižjim cenam sužnjev v Hammurabijevem času.<sup>7</sup>

Razen vladarja se kot gospodarji sužnjev omenjajo tudi zasebniki.<sup>8</sup> Kolikor smemo in moremo iz priložnostnih navedb sklepati, se zdi, da v državi Mari v zadnjih desetletjih njenega obstoja število sužnjev ni bilo veliko.

<sup>1</sup> Prim. Ostrovitjanov, Predkapitalistične formacije (slov. prevod), Ljubljana 1948, str. 41 ss., zlasti 51 ss.

<sup>2</sup> Prim. uvode v II, 83—93; III, 1 ss.; dalje v II, 13 s.; II, 20 ss. i. dr. — Za poznejšo dobo prim. Korošec, ZZR, 23, str. 330 s.

<sup>3</sup> Tako se pravi, da so Jahdun-Lima »ubili njegovi sužnji (služabniki?)« (I, 3, Rev. 11' s.). V korespondenci med Šamši-Addujem in Jasmah-Addujem se dvorjaniki pogosto imenujejo »sužnjici«; n. pr. I, 61, 41; I, 10, 15, 18.

<sup>4</sup> Tako potuje v karavani iz Telmuna obenem z desetimi notabli pet njihovih sužnjev (I, 17, 19, 21). Nekaj suženj se omenja v I, 8, 19, 23, 38. V pismu I, 52, 8 ss. odbije Šamši-Addu sinovo prošnjo, da bi smel kupiti sužnje za odpiranje vrčev (umivalnikov, cf. v. Soden, Or. 80, Deimel, ASG, str. 201). V I, 89 se omenja pobegla sužnja, v I, 127, 14 ss. naproša Išme-Dagan svojega brata, naj med svojimi mladimi sužnji (služabniki??) enemu poveri določeno skrb za mestna (?) vrata. — V II, 26 se poroča o podaritvi sužnje-ujetnice. V II, 109, 35 se omenja sužnja nekega Atamruma; njej piše Zimrilim. V II, 126, 8 s., 18 se omenjata dve sužnji.

<sup>5</sup> Naslovljenec ni imenovan, pač pa sta v 28. vrsti imenovana oba vladarja.

<sup>6</sup> Negotovo je prav število tri.

<sup>7</sup> W. Schwenzner, Zum altbabylonischen Wirtschaftsleben (= MVG, 19, 3, 1914), str. 36, 110, navaja med 41 primeri, v katerih so cene sužnjev med 3% in 90 sikli, 19 primerov, v katerih je cena med 10 in 20 siklov, v 16 primerih pa do 10 siklov srebra.

<sup>8</sup> Prim. I, 17, 21 s. (sužnji potujočih notablov); I, 89, 5: »Sužnja Rešat-Aye je pobegnila.«

Kako so dejansko ravnali s sužnji in kakšen je bil njihov pravni položaj, zaenkrat ni mogoče reči. Nedvomno je tudi v državi Mari suženj del gospodarjeve imovine.<sup>9</sup> Predvsem mu ne sme biti mogoče, da bi se s pobegom rešil suženjstva.<sup>10</sup> Zato Šamši-Addu tako strogo naroča sinu, naj prime in pošlje nazaj pobeglo sužnjo. Če pa to ni mogoče, naj mu pošlje vsaj kuharja, ki je bil najbrž v zadevo zapleten (I, 89).

Šamši-Addu se v svojih pismih bavi večkrat tudi s pobegom drugih oseb, ki niso bile sužnji. Jasmah-Adduju ukazuje, da prime zdravnika in pet kuharjev, ki so iz Asirije pribežali k njemu, in da mu jih pošlje tja, kjer se bo nahajal (I, 28, 5—38). K temu pristavlja kot splošno zapoved (v. 39—43): »In glede vseh drugih, ki bodo k tebi pribežali (, naj velja): ne da bi ti jaz pisal, jih vkleni in daj pripeljati pred mene!«

Da je sin vestno izpolnjeval očetova navodila, priča pismo I, 111. V njem mu poroča, da je dal prijeti dva ubežnika in ju zaslišal; sedaj jih pošilja očetu, da jih bo on lahko še podrobneje zasliševal.

Za ubežnike se zanima asirski vladar pogosto tudi iz gospodarskih razlogov. Tako zahteva nazaj dva ubežnika, ki sta pobegnila od svojega dela, ko sta prenašala deske (I, 63). Drugič naroča sinu, naj zgrabi pet beguncev, ki so pobegnili v dvoje njegovih mest. Oni so iz rodu Jamahamu, ki jim je Asirec dal »žito in polje«. Jasmah-Addu naj jih izroči njihovemu šejku, da jih bo peljal nazaj k njihovim »bratom«.<sup>11</sup> Verjetno so to kolonisti, živeči v rodovni skupnosti in vezani na zemljo, ki jo jim je asirski vladar prepustil v obdelovanje (IV, 1). — V pismu IV, 5 zahteva Šamši-Addu, da sin prime in mu dá pripeljati pobeglega Uštanšarrija, ki je iz rodu Turukkov. Le-ta je bil na neki način prišel v Babilon in sedaj zahteva babilonski vladar, da mu ga Asirec izroči.

Posebna navodila pa pošilja Šamši-Addu za vsak posamezni primer, kadar gre za politične begunce. Pismo I, 8 priča o žalostni usodi družine Vilanum, ki jo je asirski vladar ukazal pomoriti, potem ko je že dalje časa mirno uživala njegov azil v mestu Mari. Boljšo usodo so imeli begunci iz Ešnunne (I, 76; I, 110).

Primerjalno lahko ugotovimo, da so se z vprašanjem beguncev pozneje pogosto bavili Hetiti. V mednarodni pogodbi, ki sta jo okoli leta 1273 sklenila hetitski kralj Hattušiliš III. in egipčanski faraon Ramses II., je v zadnjem odstavku strogo enakopravno urejena dolžnost, da se morajo medsebojni begunci izročati, vendar tako, da po

<sup>9</sup> Značilno se mi zdi naštevane v II, 99, da prebivalci več krajev »s sinovi, hčerami, sužnji, sužnjami, govedi in osli« (v. 8 ss.) nimajo nobenega zavetišča.

<sup>10</sup> To skušajo preprečiti tudi zakoniki: Bilalamov (iz Ešnunne), čl. 40, 49 ss.; Lipit-Ištarjev (iz Isina), čl. 12 s.; Hammurabijev (iz Babilona), čl. 15 ss. in hetitski (Hattušaš), čl. 22 ss. — Prim. sedaj tudi Jos. Klíma, La posizione degli schiavi secondo le nuove leggi pre-hammurapiche (v Studi in onore di Arangio-Ruiz, IV, str. 225—240), Napoli 1952, str. 233 s.

<sup>11</sup> O »bratih, ki niso delili« rodbinske imovinske skupnosti, govori večkrat tudi poznejša asirska pravna knjiga; prim. G. R. Driver - John. C. Miles, The Assyrian Laws, Oxford 1935, A § 25, B §§ 2, 3, 5.

svoji izročitvi niso kaznovani. V vazalnih pogodbah obeta hetitski vladar, da bo vazalu vrnil njegove ubežnike, samo izjemno (n. pr. glede kmetov, obrtnikov), medtem ko vazalu redno nalaga dolžnost, da mora vrniti begunce, ki so prišli k njemu iz osrednje Hetitske države.<sup>12</sup>

O prebivalstvu države Mari nam objavljeni viri na splošno nikjer ne govorijo, ampak omenjajo samo tiste skupine, ki ob raznih prilikah dajejo povod za kake posebne ukrepe. Tako ne izvemo ničesar o prestolniškem prebivalstvu. Nekoliko bolje smo po Kibri-Daganovih pismih poučeni o drugem največjem mestu Terqa. Iz njegovega poročila, da je za javna obvezna dela (tlako) ob prekopu mogel od 400 obveznikov zbrati le polovico (IV, 3, 15 ss.), lahko sklepamo, da je mesto Terqa imelo le nekaj tisoč prebivalcev.<sup>12a</sup> Vendar smemo domnevati, da sta vsaj mesti Mari in Terqa bili pomembni gospodarski središči in že zaradi svoje lege ob veliki trgovski poti iz Mezopotamije proti zapadu tudi važni tržišči. Številna pisma, v katerih zahteva Šamši-Addu, da mu Jasmah-Addu oskrbi različne predmete in dela, prav tako pričajo, da je bila država Mari gospodarsko naprednejša in najbrž tudi bogatejša kakor pa gorata Asirija. Tako Asirec ne zahteva le sezama (I, 81, 17—20), dragocenega stavbnega lesa (I, 13, 31 ss.; I, 98) in vprežne živine (oslov in konj) z vozovi vred, ki si jih izposodi za poseben praznik (I, 50), ampak potrebuje tudi sposobnih oračev, ki bodo znali uporabljati nove asirske pluge (I, 44; I, 99). Iz mesta Mari pride stavbenik, ki mu gradi palačo v Aššurju (= Šubat-Enlilu) (II, 2). Ob drugi priliki ustavijo nosače, ki nesejo vino v Mari, in jih pridržijo, da morajo pet dni pomagati pri utrjevanju dveh mest (II, 3). Predvsem pa skuša Šamši-Addu izkoristiti delo različnih obrtnikov za izpopolnitev svoje oborožitve. Sin naj oskrbi, da bodo kovači napravili Asircem nove sulice (I, 62, Rev. 16'—20'). Ob drugi priliki naroča, naj mu nakujejo 10.000 bronastih žebeljev, težkih po 6 siklov (= 48 g). Ko to ni bilo izvršljivo, zniža naročilo na polovico in obenem naloži sinu, naj potrebno kupnino v srebru plača sam (I, 38, 15 ss.). Ko vnovič naroča žebelje (I, 62, Rev. 21' ss.), pošilja potrebni baker sam, prav tako, ko naroča, da mu nakujejo kose (srpe?, nože?) (II, 1, 4—9). V pismu II, 7 (v. 9, 17) se zanima tudi za oblegovalne stolpe in vozove. Tudi njegov starejši sin Išme-Dagan ugotavlja, da so vozovi iz mesta Mari boljši kakor asirski; zato naproša brata, naj mu poleg nekaj marijskih vozov pošlje tudi tesarja, ki mu jih bo izdeloval (IV, 79). Zlasti pa asirski vladar želi, naj Jasmah-Addu dá tesati ladje, enkrat 30 velikih, ki jih bodeta oba skupno uporabljala za prevažanje žita (I, 6, 44 ss.), drugič pa 60 ladij, ki naj bodo napravljene v Tuttulu (I, 102). Končno naroča Šamši-Addu, naj mu sin pošlje za popisovanje polja posebnega strokovnjaka obenem z izvežbanimi pisarji (I, 7, 41 ss.). Mislim, da našeti primeri prepričevalno dokazujejo, da so bile v mestih države Mari v tem času različne obrti mnogo bolj razvite kakor pa v sodobni Asiriji.

<sup>12</sup> Prim. V. Korošec, *Hethitische Staatsverträge*, Leipzig 1931, str. 64, 80 s. Tam so navedeni podrobnejši viri.

<sup>12a</sup> Prim. J. R. Kupper, *RA*, 41, str. 161 s.

Zato se ni čuditi, da je Šamši-Addu svojo oblast nad državo Mari gospodarsko v raznih oblikah izkoriščal.

Izmed podeželskega prebivalstva se posebej omenjajo zlasti Benjaminci in Hanejci. Benjaminci so bili še nomadski rod in so iskali predvsem dobrih pašnikov za svoje črede.<sup>13</sup> Pri tem so jih vabili plninski pašniki na oddaljenih gorovjih v »Gornji deželi«, ki so bili že onstran mej države Mari. Zimrilimova funkcionarja Kibri-Dagan in Jaqqim-Addu sta skušala s strogimi kazenskimi sankcijami preprečiti, da bi Benjaminci s svojimi čredami odhajali iz države;<sup>14 15</sup> posebnega uspeha, kakor se zdi, nista imela. Vendar pa izvemo iz drugih Kibri-Daganovih pisem, da so se, najbrž po daljših obdobjih, Benjaminci zopet vračali v svoje naselbine (»hiše«) (III, 58, 5 ss., prim. III, 12, 16 ss.).

Benjaminci so imeli namesto županov (*hazannu*) šejke (*suqaqu*), ki so zlasti nasproti Kibri-Daganu zelo odločno zastopali njihove gospodarske koristi (III, 58, 15 ss.). Očitno je Šamši-Addu spoznal, da pri Benjaminsih običajno popisovanje še ni izvedljivo. Zato ga sinu prepove; hkrati mu pa naroči, naj zbere potrebne vojaške kontingente na ta način, da v posebnem razglasu šejkom naloži odgovornost za to, da nihče od njihovih ljudi ne izostane (I, 6—21).<sup>16</sup>

Šejke imajo tudi Hanejci,<sup>17</sup> ki se imenujejo najbrž po deželi Hana.<sup>18</sup> Oni so sicer že znatno bolj ustaljeni kakor pa Benjaminci, vendar tudi pri njih različna presenečenja niso izključena.<sup>19</sup> Medtem ko spočetka pri njih prav tako ni bilo mogoče opraviti popisovanja,<sup>20</sup> so se še v asirski dobi razmere tako uredile, da se je popisovanje v redu izvršilo.<sup>21</sup> Kolikšne razredne in imovinske razlike so bile med njimi že tedaj,

<sup>13</sup> Jaqqim-Addu (II, 102) poroča Zimrilimu, da so njegovemu odposlancu izjavili: »Paše ni in proti Gornji deželi se obračamo.« — Prim. I, 43, Rev. 10' ss.: Po očetovem navodilu naj Jasmah-Addu pove Benjaminscem: »Da ne boste zopet odrezani od paše (tako v. Soden, *Orientalia*, 21, str. 80), grem gori (= v Gornjo deželo) ...«

<sup>14</sup> Jaqqim-Addu (II, 102, 18 ss.) obeta Zimrilimu, da bodo njegovi orožniki prišli in vrgli v ječo vsakogar, ki bi hotel iti v tujino.

<sup>15</sup> Kibri-Dagan je zbral šejke benjaminskih »mest« in jim zagrozil s smrtno kaznijo, če bo kdo iz njihovih krajev odšel v Gornjo deželo (II, 92, 14—19): »Kdor koli si ti, (če) en človek iz tvojega mesta odide v Gornjo deželo in ga pred mene ne pripelješ, zares, ne boš (dalje) živell« Da ta grožnja ni bila popolnoma resno mišljena, sledi iz nadaljnje vsebine pisma (v. 25 ss.), kjer obeta Zimrilimu, da bo vsakogar, ki bo odhajal v Gornjo deželo, po svojih orožnikih prijel in vrgel v ječo.

<sup>16</sup> I, 6, 16 ss.; prevod glej spodaj str. 49—50.

<sup>17</sup> I, 128, v. 5, 10.

<sup>18</sup> O državi Hana prim. J. R. Kupper, *RA*, 41, 154. — Jahdunhim se med drugim imenuje tudi »kralj... dežele Hanax«. Po koncu Marijske države je obstojalo nekaj časa samostojno kraljestvo Hana.

<sup>19</sup> O njih pripoveduje Išme-Dagan svojemu bratu (IV, 80, 4 ss.): »Dva dni, preden sem prišel v Šubat-Enlil (= Aššur), se je volja Hanejcev izpremenila in goveda ter ovce dvora... so ugrabili, kolikor se je dalo naropati.«

<sup>20</sup> I, 87, 4—6 (Šamši-Addu piše Jasmah-Adduju): »Glede popisovanja Hanejcev, ... [razmere] za popisovanje so neugodne. Ne opravi popisovanja!«

<sup>21</sup> I, 37, 34—41. — V pismu IV, 57, 9 s. piše Jasmah-Adduju brat Išme-Dagan, da je popisal Hanejce; iz tega lahko sklepamo, da je del Hanejcev bival izven države Mari pod asirsko oblastjo.

nam priča Šamši-Addujevo pismo II, 1. V njem naroča sinu, naj mu za straženje palače izbere med Hanejci 400 vojakov. Polovica naj jih bo iz imovitih družin, tako da se bodo sami oskrbovali, druga polovica pa naj bo izbrana izmed revnih, krepkih mož, za katere bo skrbel vladar. Ob drugi priliki zopet vpokliče na bojni pohod poleg 2000 že mobiliziranih še nadaljnjih 3000 Hanejcev (I, 42, 5 ss.).

Ali so bili Sutu<sup>22</sup> in Turukku, ki so ropali po raznih krajih države Mari, tuje ali domačini, iz pisem ni razvidno. Značilno pa je, da poročevalci, ki z ogorčenjem popisujejo krvoločno divjanje Turukkov, vendar ne pozabijo omenjati, da le-ti trpe lakoto.<sup>23</sup>

Poudarili smo že, da smemo le z največjo rezervo izvajati iz objavljenega gradiva splošne domneve glede gospodarskega življenja v državi Mari v zadnjih desetletjih njenega obstoja. S tem pridržkom smemo reči, da je bilo takratno gospodarstvo še pretežno naturalno in da se v njem le v majhni meri uporablja kot splošni ekvivalent za izmenjavo dobrin srebro.

V tem pogledu se mi zdi značilno navodilo, ki ga daje Šamši-Addu svojemu sinu Jasmah-Adduju, kako naj pridobi nekega Abdumadagana, da bo sprejel namestniški položaj v mestu Tuttulu. Prigovarja naj mu, naj se iz sedanjega neugodnega bivališča, kjer je polje močvirnato, raje preseli v Tuttul, kjer si bo zgradil hišo. Predoči naj mu tudi, da je »tam obilo polja za obdelovanje« (I, 18, 19—30, zlasti 25 ss.). Prav tako poučno je pismo I, 73, v katerem se Šamši-Addu zgraža nad tem, da je sinov namestnik Sin-tiri neupravičeno pobiral davščine (*biltu*) v okraju (*haššu*) mesta Tuttula ter da je prekomerno obogatel. Očita mu zlasti, da si je nabral letno po en ali dva talenta srebra (v. 11). Nato vprašuje: »Kje jemlje (to srebro)? To ni od žita, olja in vina, katero bi redno dajal (= zamenjaval, prodajal) za srebro!« (I, 73, 14—16). Nato ugotavlja, da se v istem okrožju nahaja srebrni rudnik (v. 17—20). »Ali ne jemlje srebra (tam) in (ga) odnaša (= si ga prisvaja).<sup>24</sup> Od žita, olja in vina si tega srebra ne nabira in (ga) odnaša (= si ga prisvaja)!« (v. 21—23). Iz obeh pisem sledi, da je vladarjev namestnik v Tuttulu redno imel primeren del polja za obdelovanje in da je od prebivalstva dobival davščine v žitu,<sup>25</sup> olju in vinu — najbrž so bili to najvažnejši pridelki njegovega okrožja. Presežke žita in drugih davščin je namestnik prodajal za srebro. Šamši-Adad takega

<sup>22</sup> Sutu se v el-amarnski korespondenci omenjajo kot bojevit narod, ki je napadel faraonove poslane na poti v Asirijo (Knudtzon, EA, št. 16, v. 37 ss.). Kot roparji nastopajo tudi v ARM, I, 100, 6 s.

<sup>23</sup> IV, 24, 8 ss.: Turukki »so prej trpeli lakoto. Odšli so v deželo Hirbananim. Vas... je navezala prijateljske vezi z njimi. (Vendar) so pobili vse moške v tej vasi. Odpeljali so ljudi in njihovo imovino.« — V IV, 21 se poroča, da so iz Kakkulâtima odpeljali »goveda in plen« (v. 12 s.).

<sup>24</sup> Dossin, ARM I, str. 137 (v. 21 in 23) prevaja »il se l'approprie«.

<sup>25</sup> Da je bila v Tuttulu najvažnejša davščina v žitu, sledi tudi iz Šamši-Addujevega očitka v I, 73, 11: »Žito, ki si ga vzel, ni njegova davščina« (namreč zato, ker to okrožje ne spada pod Jasmah-Addujevo oblast, cf. v. 10). — Tudi v II, 61, 13—24, se dve vasi pritožujeta, da so njune davščine v žitu previsoko odmerjene.

ravnanja ne graja, ampak samo očita Sin-tiriju, da na ta način ni mogel pridobiti enega ali dveh talentov (= 30–60 kg) srebra.

Tudi vladarjevi dohodki so bili predvsem v naturalijah. Kakor je že Kupper ugotovil, se v Kibri-Daganovi korespondenci nikjer ne omenja nobena davščina v srebru.<sup>26</sup>

Vladar je imel dohodke predvsem od svojih velikih posestev. Poleg prestolniške »palače«, s katero je bilo združeno veliko gospodarstvo — saj omenja Jasmah-Addu kar 1200 krav<sup>27</sup> — je kralj imel »palači« tudi še v mestih Tuttulu in v Šubat-Šamašu.<sup>28</sup>

Da so bile davščine od čred važen del Jasmah-Addujevih prejemkov, pove njegov oče, ko mu prepušča dohodke od mnogoštevilnih čred v Tuttulu, in poudarja, da so obilni (IV, 11, 12–14).

Tudi splošno lahko opazujemo, kako se ob raznih prilikah med gospodarskimi dobrinami navaja na prvem mestu živina.<sup>29</sup> Pri tem so najvažnejša goveda in ovce, za transportne potrebe uporabljajo osle,<sup>30</sup> dalje se omenjajo mule in koze, zelo redko pa konji.<sup>31</sup>

Drugi važen vladarjev dohodek je v žitu<sup>32</sup> in najbrž tudi v drugih pridelkih (sezamu ali olju, vinu), kakor smo to videli pri njegovih namestnikih. Žito je dobival delno s svojih velikih posestev, delno kot davščino od prebivalstva. Kakor je že J. R. Kupper ugotovil,<sup>33</sup> razlikuje Kibri-Dagan v pismu III, 17, 27 ss. točno obe skupini kraljevih dohodkov v žitu: »ječmen kot davščino okrožja« in »ječmen (iz zemljišč) palače«.

Čeprav naši teksti ne navajajo nobenih podatkov o količinah žita, ki ga je vladar dobival, smemo domnevati, da so se na dvoru pogosto nakopičile znatne zaloge žita, ki so presegale potrebe domače potrošnje. To sklepamo iz poročil, da je Jasmah-Addu posojal stradajočim rodovom žito ali ga jim včasih tudi podaril.<sup>34</sup>

<sup>26</sup> RA, 41, str. 173.

<sup>27</sup> I, 118, 8.

<sup>28</sup> I, 118, Rev. 21'–23': »Palača v Šubat-Šamašu, ali je (last) drugega kralja? In dalje palača v Tuttulu, ali je (last) drugega kralja? Ti palači sta obe Addova (= Šamaš-Addujeva) (lastnina).«

<sup>29</sup> Prim. I, 17, 16 ss. (karavani iz Telmuna naj Jasmah-Addu oskrbi 30 ovac, olje, sezam itd.); I, 34 odreja, da se premeste goveda, ovce in koze; II, 99, 9 našteva za otroki in sužnji takoj goveda in osle; značilni sta tudi sporočili v II, 131, 39: »Vojaki in živina so v redu.« in v III, 71, 23 ss. (po preiskavi v hiši): »Goveda, ovce in hiša... so v redu.«

<sup>30</sup> V pismu I, 132 (22 ss.) naproša Išme-Dagan svojega brata, da mu oskrbi deset gutejskih oslic za plemo.

<sup>31</sup> I, 50, 12 (v Jasmah-Addujevi vpregi so osli in konji), II, 123 (8, 10) govori o 10 oslih in enem konju. — Hammurabijev zakonik konja še ne omenja.

<sup>32</sup> Šamši-Addu svari Jasmah-Adduja zaradi zapravljenosti: »Če jim daješ srebro... ali žito, to ni tvoje srebro ne tvoje žito, ki ga daješ.« (I, 28, 24 ss.).

<sup>33</sup> RA, 41, 179.

<sup>34</sup> IV, 16, Rev. 5': »Glede žita, ki so ga vzeli kot obrestovano posojilo, sem se odločil, da jim žito z obrestmi vred odpustim.« Podobno mu naroča oče v I, 80. — Tudi pozneje posodi Zakirâ-Hammu okrožju 200 kor žita do žetve (II, 81, 10–35).

Kot splošni ekvivalent se uporablja srebro, in sicer tudi takrat, kadar je imenovano obenem z zlatom in bakrom (bronom).<sup>35</sup> Vendar je naturalno gospodarstvo v tem času še tako zakoreninjeno, da se srebro razmeroma redko omenja. Čisto priložnostno pravi Šamši-Addu, da je prepustil nekomu 200 ovac za dve mini srebra (I, 30, 6 ss.) in da za 20 sužnjev plača tri mine srebra (I, 29, 11 s). Podrobno izračuna, da je za 5000 bronastih žebeljev, težkih po 6 siklov (= 48 gramov), treba 8 talentov in 20 min bakra, za katerega je treba plačati 4 mine in 10 siklov srebra. Takó je razmerje med bakrom in srebrom 120 : 1, ali dve mini (= 1 kg) bakra za sekel srebra.<sup>36</sup> V srebru je določeno tudi Jasmah-Addujevo ženitno darilo (*tirhatu*)<sup>37</sup> kakor tudi stroški za posrebitve njegovega kipa.<sup>38</sup> Končno poroča Išme-Dagan, da se mu je mesto Malgum odkupilo s 15 talenti srebra.<sup>39</sup>

Tudi med spori, ki jih prebivalci spravijo pred vladarja, je več sporov glede ovac, oslov, žita, polja<sup>40</sup> kakor pa sporov glede posojil v srebru.<sup>41</sup>

Spričo pretežno naturalnega gospodarstva in zlasti zaradi majhnega števila sužnjev je razumljivo, da so v državi Mari zelo uporabljali delovno silo svobodnih ljudi. Precej dobro sliko o tem nam nudijo Kibri-Daganova pisma. Če grozi poplava,<sup>42</sup> ali je treba prekop popraviti, ga očistiti ali izkopati<sup>43</sup> novega, zbere Kibri-Dagan prebivalstvo mesta Terqa<sup>44</sup> ali vsega okrožja;<sup>45</sup> včasih zaprosi vladarja, da mu pošlje na pomoč še delavce iz prestolniškega okraja.<sup>46</sup> Večkrat toži, da

<sup>35</sup> Srebro je vedno imenovano pred zlatom in bronom: I, 58 (14, 17, 22); I, 75 (14, 35). Za Egipt prim. H. Kees, *Kulturgeschichte des Alten Orients: Ägypten* (v *Handbuch der Altertumswissenschaft*, III, 1), Leipzig 1933, str. 132.

<sup>36</sup> I, 38, 12—14. — V Egiptu za časa 18. dinastije je to razmerje 80 : 1 (Kees, o. c., str. 133). — Po ešnunskem zakoniku (§ 1) je 180 : 1, za časa III. dinastije je v Uru 140 : 1 (T. Fish, *Manchester Cuneiform Studies*, 1, 1951, 49, citirano po *Orientalia*, N. S., 21, str. 255).

<sup>37</sup> I, 46, v. 5, 11 s., 18, 22; I, 77, 12, 14.

<sup>38</sup> I, 74, 4 : 20 min.

<sup>39</sup> I, 129, 1, 10 s.

<sup>40</sup> Spori glede ovac: I, 30 (Kupce je plačal kupnino z izposojenim denarjem; upnik bo dobil njegove ovce), II, 79 (ovce so bile ugrabljene); spori glede osla: II, 136 (Oslo, ki ga je bil vladar najbrž samo za določeno potovanje prepustil drugemu, zahteva lastnik nazaj), IV, 58 (nasprotnik je zasegel osla najbrž kot varščino); glede žita: I, 80 (Dvor je dolžniku posodil 8 kor žita, ta bi moral vrniti 10 kor [20 % obresti]. Šamši-Addu naroča sinu, naj dolžniku ves dolg odpusti). Spor glede polja: I, 104.

<sup>41</sup> I, 150 (v. 6 in Rev. 5: mnogo srebra je dolgovanega); III, 66 (Kibri-Dagan naj po Zimrilimovem naročilu pomaga upniku, da bo dobil nazaj posojeni dve tretjini mine srebra); IV, 3 (Šamši-Addu veleva, naj po poplačilu dolga bo zopet prost dolžnik, ki ga je *tamkarum* imel zaprtega v svoji hiši).

<sup>42</sup> Ko je reka Habur narastla, je tamkajšnji namestnik prosil Kibri-Dagana pomoči: III, 2, 5 ss.

<sup>43</sup> III, 3; III, 79 Rev. 3' ss.; III, 5 (?).

<sup>44</sup> III, 3, 12 ss.

<sup>45</sup> III, 2, 9 s.; III, 6, 5 s.

<sup>46</sup> III, 3, 18 ss.; prim. III, 7, 10 ss.

je na njegov poziv prišla komaj polovica vseh obveznikov.<sup>47</sup> V njegovih poročilih se ponavlja stavek, ki je morda povzet iz njegovega razglasa: »Obveznega dela (= tlake) je za mnogo ljudi!« (*adûm ša šabim madim*).<sup>48</sup> Beseda *adûm*, ki pomeni »delovni penzum«, je izposojenka iz sumersčine in označuje v marijskih listinah tlako.<sup>49</sup> Splošno delovno obveznost uvaja Kibri-Dagan tudi ob žetvi, najbrž na vladarjevih zemljiščih. Enkrat skliče »vse mesto (Terqa) do najmlajših«, da gredo na »žetev ječmena v dolini« (III, 30, 12–15). Prebivalcem iz pokrajine Jamhad-a odredi v kraju Mulhe prisilno bivališče, dokler ječmen ne bo požet (v. 25–30). Vrh tega ojači orožništvo za ta čas. V naslednjem primeru pritegne prav tako tudi mlajše prebivalce, ne le iz mesta Terqa, ampak tudi iz drugih mest svojega okrožja; le Benjaminci se niso hoteli odzvati njegovemu pozivu (III, 38). Tudi na strižo ovac pokličejo prebivalstvo dveh okrožij (II, 140, 22 ss.). O sankcijah zoper tistega, ki ni prišel na tlako, nam navaja konkreten primer pismo I, 78. Jasmah-Addu je imel iz tega razloga zaprtega nekega Nergalovega pevca. Šamši-Adad mu naroča, naj ga izpusti, da bo naprej opravljal svojo službo.

Glede zemljiške lastnine je posebno zanimiv odstavek v pismu I, 6. V njem Šamši-Addu najprej prepove sinu Jasmah-Adduju, da bi popisal Benjamince, češ da razmere še niso za to primerne (v. 6–21). Nato dobesedno nadaljuje (v. 22 ss.): [22–23] »Druga (zadeva). Glede delitve polj ob Evfratu [24] in glede polj, ki naj bi jih vojaki vzeli (zase), [25] kar sem ti pisal, (o tem) si mi ti tako pisal: [26–28] Tako (praviš): „Ali naj Hanejci iz stepe vzamejo (= dobijo) polja ob Evfratu ali naj (jih) ne vzamejo (= dobijo)?“ [29] To si mi pisal. Tu [30] sem povprašal (za svet) Išar-Lima in strokovnjake. [31–32] Polja ob Evfratu niso primerna za delitev in za dodelitev (??).<sup>50</sup> [33–35] Če ti ta polja deliš in dodeliš (??), bo mnogo tožb.<sup>51</sup> Polj ob Evfratu nikakor ne deli! [36–37] Kakor si je njega dni posameznik (zemljišče) vzel, naj ga uživa naprej! Polj nikar ne mešaj!<sup>52</sup> [38–40] (Samo) polje umrlega ali ubežnika dodeli (??) in ga daj onemu, ki nima polja. Pri popisovanju pa ... in dodeli ... Tvoje popisovanje pa [41–43] naj bo strogo (??).

<sup>47</sup> III, 3, 15 ss.: »Od 400 prebivalcev (mesta) Terqa je 200 ljudi odsotnih, 200 pa navzočih.« — III, 6, 8 s.: »Izmed prebivalcev mest... jih polovica ni prišla.«

<sup>48</sup> III, 3, 7 s.; III, 5, 28 s.

<sup>49</sup> Deimel, AŠG, str. 5 s.

<sup>50</sup> Pomen glagola *sanaqu* v tej zvezi ni jasen. Delitsch, HWB, str. 504 s. navaja pomen: stisniti, spojiti, trdno zvezati i. sl.; Deimel, AŠG, str. 334 s.: vezati, v red spraviti, zapreti, zgraditi i. sl.; Dossin, l.c., ga prevaja z »izmeriti« (arpenter), v. Soden, *Orientalia* 21, str. 77 kot »pregledati« (überprüfen). — C. H. Gordon, v *Symbolae Hrozný*, III, 206 prevaja z »reassign(ment)«.

<sup>51</sup> Dossin, l.c., prevaja: les plaintes seront nombreuses. — Za *tazimutum* = tarnanje, stokanje, tožba, prim. Deimel, AŠG, str. 464, Ungnad VAB, VI, str. 400.

<sup>52</sup> Dossin, l.c.: que les champs ne soient pas bouleversés! Za *dalahu* = spraviti v nered, motiti, kaliti, zmešati, gl. Delitsch, HWB, str. 218; Deimel, AŠG, str. 81.

Toda Hanejci s stepe, ki so ob Evfratu uživali polja, naj (ta) polja naprej uživajo!»

Iz tega odlomka lahko sklepamo, da so zemljo ob Evfratu še nedavno pred Šamši-Addujem vladarji v razmeroma kratkih razdobjih ponovno razdeljevali med obdelovalce. Vsaj v tem delu države Mari zemljišča torej še niso bila v zasebni lastnini. Vendar so se najbrž prav za časa asirskega medvladja razmere toliko izpremenile, da Asirec naroča sinu, naj polj vnovič ne deli. Boji se, kakor pravi, da bo nastalo preveč pritožb, zato naj Jasmah-Addu ne povzroča zmešnjav glede zemljišč. Verjetno se v zvezi z velikimi političnimi izpremembami v mestu Mari (Jahdunlimova smrt!) polja že dolgo let niso vnovič več delila in obdelovalci so jih obdržali naprej v svoji posesti. Vendar pri tem ni še nastala popolna lastnina, zemljišča niso namreč podedljiva. Jasmah-Adduju naroča oče, naj polja umrlih ter polja ubežnikov prepušča onim, ki zemlje nimajo. Šamši-Addu na ta način postavlja načelo (prim. v. 36 s.): Kdor je imel zemljišče doslej, naj ga obdrži še naprej! V bistvu je to nekaj podobnega, kakor določa starejše besedilo interdikta rimskega pretorja: *Uti nunc possidetis eum fundum, quo de agitur, ... ita possideatis*.<sup>53</sup> Velika razlika pa je v tem, da po Šamši-Addujevem navodilu traja ta zaščita obstoječega posestnega stanja najdalje do obdelovalčeve smrti.

Navedeni odstavek nam odkriva zanimivo razvojno stopnjo, ko zemljiška zasebna lastnina še ni dokončno razvita, pač pa imajo zemljiški posestniki že tako utrjen položaj, da ga asirski vladar upošteva, boječ se, da bi drugače vzbudil njihovo nevoljo.

Pri tem ostane seveda odprto vprašanje, ali so se zemljišča na ta način periodično delila samo ob Evfratu pri še na pol nomadskih rodovih, ali pa v vsej državi Mari, ali morda tudi v drugih delih Mezopotamije. Kibri-Daganovo razlikovanje med žitnim pridelkom na dvornih zemljiščih in na drugih v njegovem okrožju, od katerih pobira samo davščine (III, 17, 27 ss.), bi kazalo na obstoj zemljiške zasebne lastnine poleg državne v okrožju Terqa. Več jasnosti pričakujemo od nadaljnjih, zlasti gospodarskih tekstov.

Zanimive paralele k stališču, ki ga zavzema Šamši-Addu v omenjenem odstavku pisma I, 6, najdemo v kakih trideset let mlajši korespondenci Hammurabija s Šamaš-hasirjem, namestnikom v Larsi.<sup>54</sup> Pri tem je računati z možnostjo, da je bil splošni gospodarski razvoj v Larsi najbrž precej naprej pred stanjem ob srednjem Evfratu. Tako se v Larsi omenja »polje očetove hiše, ki ga stranke posedujejo izza mnogih dni«,<sup>55</sup> kar pomeni, da je to polje že podedljivo.<sup>56</sup> Isto načelo postavlja Hammurabi v svojih navodilih tudi glede zemlje, ki je bila

<sup>53</sup> Festus, *De verborum significatu*, 233 v Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, 7. izd., Tubingae 1909, II, str. 24.

<sup>54</sup> F. Thureau-Dangin, *La Correspondance de Hammurapi avec Šamaš-hasir*, v RA, 21, 1924, str. 1–58.

<sup>55</sup> RA, 21, št. 40, v. 6, št. 33.

<sup>56</sup> Prim. tudi št. 43 (RA, 21, str. 36), kjer stranke pišejo vladarju: »Naša polja, našo staro posest, ki so jo uživali naši očetje, nam orožniki vindicirajo.«

kot *ilku*<sup>56a</sup> stranki podeljena od vladarja: »Kakor je posedovano, tako naj poseduje!«<sup>57</sup> Prav tako je v Šamaš-hasirjevi korespondenci izraženo načelo, da vsaj s podeljeno zemljo umrlega ali pa ubežnika vladar zopet prosto razpolaga.<sup>58</sup>

Na splošno lahko sklepamo iz priložnostnih navedb v posameznih pismih, da je bil vsaj zelo velik del zemljišč v vladarjevih rokah, to je v državni lastnini. On je posamezne komplekse zemljišč prepuščal tujcem, bodisi rodovom (IV, 1, 18 s.) bodisi posameznikom (IV, 4, Rev. 5' ss.), ki jih je naseljeval kot koloniste na svojem ozemlju. Drugim je podelil zemljo in jim je zato naložil opravljanje določenih služb, n. pr. mestne straže (IV, 40, Rev. 10' ss.). Končno je podeljeval hiše ali zemljišča posameznim zaslužnim svojim funkcionarjem in pristašem kot plačilo (I, 32; I, 41; I, 56; II, 32).

Pismo II, 28, ki ga piše Ibâl-pî-El Zimrilimu, priča o velikih razlikah med zemljiško posestjo posameznih velikašev. Pisec navaja, da ima 50 *ikū* (= 17,6418 ha) polja, medtem ko ima njegov nasprotnik Ašqudum 1000 *ikū* (= 352,836 ha). Ibâl-pî-El je plačal vladarju 10 siklov zlata. Sedaj ponuja vladarju 10 siklov zlata in 100 ovac, da bi mu le-ta prostil vodo, ki mu jo je zaprl Ašqudum.

Že ta primer kaže, kako močno je gospodarsko življenje dežele povezano z namakalnim sistemom. Če »so vode odrezane, umira dežela lakote« (III, 1, 18), pripominja Kibri-Dagan. Vzdrževanje prekopov je ena najvažnejših dolžnosti provincialnega namestnika. Kibri-Dagan navaja poimensko troje ali četvero prekopov, za katere vestno skrbi.<sup>59</sup> Po vodni poti gre tudi večina prevozov blaga. Zato so ladje tako važno prevozno sredstvo. Kritično je, če zmanjka ladij za prevoz žita (III, 27), ali če so ladje ostale v mestu Rapiqu, ker ni bilo ljudi, ki bi jih bili privlekli nazaj (I, 36, 32 ss.). Razen žita pošilja Kibri-Dagan v Mari tudi razne vrste lesa, ki ga prejema od drugod.<sup>60</sup> Kajti kakor ugotavlja Kupper, tudi v okrožju Terqua ni bilo gozdov. Zato ni presenetljivo, da Šamši-Addu naroča Jasmah-Adduju, da mora »strogo prepovedati«, da se »nihče ne sme dotakniti« nekega gozda (I, 94).

### III. Državni ustroj

Država Mari je bila sužnjeposestniška despotija. Kakor v drugih mezopotamskih državah in v Egiptu, je tudi v njej »namakalni sistem zahteval centralizirano upravo«.<sup>1</sup>

<sup>56a</sup> V Hammurabijevem zakoniku se imenuje *ilku* neodsvojljiva, pač pa podedljiva nepremična (polje, sadovnjak in hiša) in premična imovina (goveda, ovce), ki jo vladar prepušča vojakom, ki morajo zato redno opravljati vojaške dolžnosti; prim. §§ 28–41 zakonika.

<sup>57</sup> RA, 21, št. 50, v. 14–16 (str. 39); št. 55, v. 17 s. (str. 43); št. 65, v. 10 s., 15 (cfr. 48); prim. tudi št. 43, v. 16–18. — Prim. F. Thureau-Danginov predgovor na str. 3: En principe, le possesseur qui s'acquittait du service lié au fief ne devait pas être troublé dans sa jouissance.

<sup>58</sup> Prim. RA, 21, št. 17 (smrt) in št. 67 (opustitev); cfr. predgovor, str. 3.

<sup>59</sup> Prim. Kupper, RA, 41, str. 176.

<sup>60</sup> Prim. Kupper, RA, 41, str. 180.

<sup>1</sup> Ostrovičjanov, Predkapitalistične formacije (slov. prevod), str. 52.

Vladarjev naslov je *šarrum* (= kralj), vendar se v doslej znanih pismih samo mimogrede uporablja.<sup>2</sup> V pismih pisci nagovarjajo vladarja kot *bēli-ja*<sup>3</sup> (= gospod, moj gospod). V marijski korespondenci je še skoraj<sup>4</sup> nepoznano pretirano poveličevanje kraljeve osebe, ki je značilno za el-amarnsko korespondenco in poznejša asirska pisma.<sup>5</sup> Vladarje drugih mezopotamskih držav označujejo pisci kot *avilum* (= mož) iz Ešnunne, Babilona, Kargamiša<sup>6</sup> itd.

V despotiji je prva vladarjeva dolžnost skrb za nadaljnji obstoj dinastije. Šamši-Addu večkrat graja sina Jasmah-Adduja, češ da si »ne napravi hiše«, to je, da si ne ustanovi družine, kar je njegov brat že storil, čeprav še nima svoje države.<sup>7</sup> Pozneje poskrbi oče, da se sin oženi s hčerjo Išhi-Adduja, vladarja mesta Qatanum, in poskrbi tudi za primerno ženitno darilo (*tirhatum*).<sup>8</sup>

V vladarjevih rokah se stekajo vse niti državne uprave. On je predvsem vrhovni poveljnik vojske,<sup>9</sup> izdaja odredbe in predpise, od katerih nam je v objavljenih pismih ohranjenih vsaj nekaj odlomkov.<sup>10</sup> Vladar je tudi vrhovni sodnik, pri katerem stranke iščejo pravice.<sup>11</sup>

<sup>2</sup> I, 129, 26; IV, 53, 5; prim. I, 109, 54. — V drugod ohranjenih napisih se Šamši-Addu imenuje »kralj vesoljstva, gospodar (?) dežele med Evfratom in Tigrisom«; prim. E. Ebeling-Br. Meißner-E. F. Weidner, *Die Inschriften der altassyrischen Könige*, Leipzig 1926, str. 22 in 26, št. 5 in 6. — Jahdunlim se na disku, ki je bil najden v mestu Mari, imenuje med drugim: »kralj mesta Mari (in) Tuttula ter dežele Hana«; gl. Parrot, Mari, str. 229.

<sup>3</sup> Tako nagovarjajo Zimrilima v svojih pismih tudi zasebniki; prim. pisma žensk v I, 112–116.

<sup>4</sup> Samo v I, 55, 10 piše Jasmah-Addu najbrž Zimrilimu, da bi se mu opravičil glede nekega obrekovanja: »Mesta, zemlja in nebo so last mojega gospoda.«

<sup>5</sup> V el-amarnski korespondenci se pisma, ki jih dobiva faraon od svojih funkcionarjev iz Palestine in Sirije, redno začenjajo s stavkom: »K nogam svojega kralja, svojega gospoda (včasih tudi »svojega sonca«), sem padel 7 krat (7 krat).« Primere glej pri J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln* (= VAB, II, 1915), n. pr. št. 52, 3 s.; 53, 3; 54, 3; 55, 3; 60, 4 s. itd. — Za asirska pisma poznejše dobe glej E. Klaußner, *Keilschriftbriefe. Staat und Gesellschaft in der babylonisch-assyrischen Briefliteratur* (= AO, 12, 2, 1911), str. 22 ss.

<sup>6</sup> Tako se imenujejo n. pr.: »mož iz Babilona«, I, 93, 6 s. (= Hammurabi); II, 71, 13 (Hammurabi sam o sebi); IV, 5, 20; IV, 26, 15, 19; »mož iz Ešnunne, I, 27, 5; I, 37, 20, 26; I, 76, 4; I, 123, 3. — V I, 24 se omenjajo »mož iz Rabbatima« v. Rev. 2'), iz Haššuma (Rev. 3', 5', 12', 15'), Ursuma (Rev. 3', 6', 12', 17') in Kargamiša (Rev. [3'], 6', 13').

<sup>7</sup> I, 61, 12 s., 24 ss.; IV, 11, 21 ss.

<sup>8</sup> I, 24, 3 ss.; I, 46.

<sup>9</sup> O tem prim. Charles-F. Jean, *L'armée du royaume de Mari*, v RA, 42, 1948, str. 135–148.

<sup>10</sup> I, 6, 16–19: razglas, namenjen Benjamincem (besedilo glej spodaj na str. 49–50); I, 13, 25–29: razglas glede ubežnikov; II, 13, 35 s.: glede prisvojitve plena; II, 13, 25–30: razglas poveljnika glede prisvojitve plena; II, 92, 14–19: Kibri-Daganov razglas, da šejki jamčijo za to, da Benjaminci ne uhajajo v Gornjo deželo (gl. op. 15 v II. odd.).

<sup>11</sup> Posebno značilno je pismo, ki ga Zimrilimu pišeta Ašqudum in Hali-hadum (II, 95, v. 5 ss.): »Niqlma-El obenem s starešinami (mesta) Qâ je prišel k nama. Nato sva jih poslala k našemu gospodu. Naj naš gospod posluša

On odloča o vseh važnejših zadevah, na gospodarskem področju pa skrbi sam zlasti za ohranitev in dopolnitev namakalnega omrežja. V bistvu gre za tri oddelke, ki jih omenja Engels v svojem pismu z dne 6. junija 1853, ko pravi: »Prvi pogoj za poljedelstvo tukaj (= na Vzhodu) je umetno namakanje, to pa je zadeva bodisi srenjske ali pokrajinske ali centralne uprave. Vzhodne vlade so imele vedno samo tri oddelke: finančnega (ropanje doma), vojna (ropanje doma in onstran mej) in družbena dela (skrb za reprodukcijo).«<sup>12</sup>

Ceprav je kot absoluten monarh vladar države Mari lahko sam odločal o vseh vprašanjih, se je dejansko rad posvetoval s svojimi svetovalci. To poudarja večkrat Šamši-Addu in priporoča isto Jasmah-Adduju.<sup>13</sup> Išme-Dagan pomiluje svojega brata, da v svoji deželi nima primernih svetovalcev in se mu zato sam ponuja za svetovalca.<sup>14</sup>

Kot vrhovni poveljnik odloča vladar v vseh vojaških zadevah in v zvezi s tem tudi o zunanji politiki svoje države. Za mobilizacijo oborožene sile se pripravlja potrebna evidenca vojaških obveznikov s popisovanjem prebivalstva<sup>15</sup> (Dossin: recensement), ki se akadizijsko imenuje *tebibtum* ali *ubbubum*.<sup>16</sup> Beseda je izvedena od glagola *ebēbu*, ki pomeni v iftaalu (II, 2): »očistiti, počistiti, napraviti jasno, svetlo«. Da je s tem izrazom najbrž mišljeno popisovanje prebivalstva za vojaške namene, sklepamo iz Šamši-Addujevega pisma I, 6, v. 7 ss. V njem prepoveduje svojemu sinu, da bi popisal Benjamince. Méni, da pri njih še ni za to potrebnih pogojev<sup>18</sup> (v. 8), obenem se pa tudi boji, da bi

(= preišče) njihovo zadevo, naj kakor njihova zadeva izgleda, naš gospod jih pravično spravi (?) in naj jih pošlje nazaj!« (Ch. Jeannot v prevod v ARM, II, str. 171). Prim. tudi II, 114 (v. 16 ss.: »Naj sedaj... razpravljata pred mojim gospodom!«) Prim. II, 125 in opombi 40 in 41 v prejšnjem odstavku.

<sup>12</sup> Citirano po Ostrovitianov, Predkapitalistične formacije (slov. prevod), str. 53.

<sup>13</sup> Šamši-Addu piše Jasmah-Addu-ju (I, 6, 29 s.): (Glede ponovne delitve zemlje ob Evfratu) »sem vprašal Išar-Lima in veščake.« Sinu večkrat naroča, naj se posvetuje s svojimi svetovalci (I, 83, 25 s.): »S Tarim-Šakimom in z Lâ'um-om se posvetuj...«; (I, 85, 7—9): »Plošče (, na katerih je očetovo pismo,) naj poslušata Lâ'um in Mutu-Bisir! Posvetuj se z njima!«; glede popisovanja naj vpraša za nasvet Jarim-Addu-ja (II, 1, 25 ss.).

<sup>14</sup> IV, 70, 17—19: »Ti prebivaš v daljni deželi in ni mnogo (ljudi), ki pred (= s) teboj bivajo in ti glede teh zadev morejo svetovati«; v. 30: »Jaz ti bom zares rad svetoval.«

<sup>15</sup> Prim. Ch.-F. Jeannot, o. c. (zgoraj v op. 9), RA 42, 1948, str. 140 s. — C. H. Gordon v Symbolae Hrozný, III, 205 s. prevaja *tebibtum* kot demobilization, discharge. Njegov prevod pisma I, 6, 1—13 se mi ne zdi zadovoljiv. — Razprava J. R. Kupper, Le recensement dans les textes de Mari, v Studia mariana, I, Leyde 1950, str. 98—110 mi žal ni dostopna. Iz H. Frankfortove kratke ocene te razprave v Bibliotheca Orientalis, 1951, str. 183 — ki mi je postala dostopna šele med korekturo — povzemam, da prihajam do bistveno enakih dognanj.

<sup>16</sup> Za *tebibtum* glej n. pr.: I, 6, 39, 40; I, 7, 32, 43; I, 20, Rev. 16'; I, 42, 16; I, 62, 5, 10, 12, 16; I, 82, 5; I, 83, 5, 7; I, 129, 5; I, 130, 33; II, 130, 33; IV, 7, 8; IV, 83, 5, 7; — za *ubbubum*: I, 6, 6, 8; I, 37, 39; I, 42, 18; I, 82, 16; II, 18, 8; III, 21, 6; IV, 7, 4; IV, 7, 4, 6, 7.

<sup>17</sup> Delitsch, HWB, str. 4 s.; Deimel, AŠG, str. 92, 111.

<sup>18</sup> »Pisal si mi glede popisovanja Benjamincev. Benjaminsci (še) niso sposobni za popisovanje. Če nje popišeš, bodo njihovi bratje Rabajci, ki prebivajo

popisovanje vznemirilo Benjaminscem sorodne Rabajce, ki se zato ne bi več hoteli vrniti v svojo deželo (v. 9—12). Pač pa naj Jasmah-Addu objavi naslednji razglas (v. 16—19): »Kralj pojde na pohod. Vsi prav do najmanjših naj se zberejo! Šejk, čigar ljudje ne bodo prišli polnoštevilno in ki bo pustil (doma) samo enega človeka, je prekršil kraljevo povelje (?).«

S to odredbo hoče Šamši-Addu nadomestiti to, kar naj bi bilo redno doseženo s popisovanjem: zajeti je treba vse za vojsko sposobne moške! Torej je popisovanje imelo predvsem tak, vojaški namen. Isto pričajo tudi nekatera druga mesta v objavljeni korespondenci.<sup>19</sup> Drugo vprašanje je, ali so se v zvezi s popisovanjem urejale tudi druge zadeve, tako zlasti, ali so ob tej priliki ponovno razdelili polja<sup>20</sup> med obdelovalce.

Popisovanje se je vršilo po posameznih mestih, okrožjih ali rodovih.<sup>21</sup> Vladar ali njegov namestnik je prebivalstvo, ki naj bi bilo popisano, zbral na primernem kraju, najraje tam, kjer je bila voda.<sup>22</sup> Za popisovanje so radi uporabljali tudi kako priliko, ko je bilo mnogo prebivalstva določenega okrožja ali rodu že nekje slučajno zbranega.<sup>23</sup>

Popisovanje je moralo biti skrbno pripravljeno. Navadno ga je vodil poseben izvedenec, ki mu je pri delu pomagalo po več izvežbanih pisarjev.<sup>24</sup> Kibri-Dagan poroča,<sup>25</sup> da je za posamezna mesta postavil po tri popisovalce (*amili/meš eb-bi*) in jih je za to delo posebej zaprisegel. Popisovalci so vpisali imena posameznih prebivalcev v poseben seznam, ki ga je nato dal Kibri-Dagan še prepisati, da ga je

onstran (Evrata) v deželi Jamhad, to zvedeli in bodo nanje nevoljni ter se ne bodo vrnili v svojo deželo. Nikakor jih ne popisuj!« (v. 6—13). Prepoved ponovi še v v. 21. — Podobno ugotavlja Šamši-Addu v I, 42, 15—21: »Ljudje tvojega okrožja že mnogo dni niso bili popisani in dnevi popisovanja se večajo (?), toda v sedanjih razmerah ne (moreš) ljudi popisovati. Sele po svojem povratku boš ljudi popisal. Dotlej poskrbi za nadomestilo po pobeglih in umrlih!« Tudi Hanejce prepove sinu popisovati v I, 87, 4 ss.: »[Glede popisa] Hanejcev... [razmere??] za popisovanje so slabe. Ne opravi popisovanja!« (prim. Dossinov prevod).

<sup>19</sup> I, 7, 32 ss. (citati gl. v naslednji opombi); III, 19, 5 ss.

<sup>20</sup> Prim. I, 7, 32 ss.: »Popis se bo opravil, vojaki bodo prešteti in polja izmerjena. In tako bodo vnovič polja v deželi razdelili.« V pismu I, 6, 39 s. naroča Šamši-Addu, naj Jasmah-Addu ob popisovanju Hanejcev polja vnovič razdeli.

<sup>21</sup> Popisovanje po mestih se omenja v pismu III, 19, 10 ss.; po okrožjih v I, 18, 4 s.; I, 82, 13 in III, 19, 5; po rodovih I, 6, 39 s.; I, 37, 40; I, 82, 14; II, 1, 24; IV, 57, 9.

<sup>22</sup> V pismu II, 1, 24—30 omenja več krajev, kjer naj se zberejo; glede dveh dostavlja: »kjer (je) voda« (v. 27).

<sup>23</sup> I, 37, 34—40: Tam je zbrana polovica (?) dežele in vsi Hanejci, ... loti se popisovanja Hanejcev!«

<sup>24</sup> I, 7, 37—45: (Za popisovanje) »je potrebno zadostno število izurjenih pisarjev. Pošlji torej... U. obenem z večimi pisarji, ki so glede polja..., da bodo pomagali pri popisovanju in merjenju (?) polja«. (Prim. Dossinov prevod, l. c.); I, 62, 10 ss.: Mašum bo pomagal pri Išme-Daganu pri popisovanju, nato bo prišel k Asmah-Addu in se bo tam lotil popisovanja.

<sup>25</sup> III, 19, 10—22; III, 21, 5 ss. (v. 9—15): »Postavil sem njihove popisovalce in popisali so ljudi (može) in to ploščo sem glede njihovih ljudi napisal po (posameznih) mestih in nato sem jo dal prinesiti pred mojega gospoda.«

poslal kralju v Mari. Tudi iz drugih priložnostnih izjav spoznamo, da so pri popisovanju sestavljali imenske sezname obveznikov in jih končno poslali vladarju, da jih je uporabljal ob vojaških vpoklicih.<sup>26</sup> Pri prebivalstvu, ki so ga upravljali šejki (*suqaqu*), so ti sodelovali pri popisovanju in so bili odgovorni za svoje ljudi.<sup>27</sup>

Kako važno je bilo popisovanje za celotno državno organizacijo, spoznamo jasno iz neprestanih nasvetov in opominov Šamši-Adduja in Išme-Dagana Jasmah-Adduju, naj opravi popisovanje kakor treba.<sup>28</sup> Oče mu tudi naroča, naj bo pri popisovanju strog.<sup>29</sup> Iz tega lahko sklepamo, da so se prebivalci včasih skušali popisovanju odtegniti.<sup>30</sup> Že omenjena Šamši-Addujeva skrb, da ne bi popisovanje Benjamincev preplašilo drugih rodov, nam priča, da se je prebivalstvo pri tem večkrat vzemirjalo. Zato je razumljivo, če Išme-Dagan izrečno zatrjuje, da se je »srce dežele pomirilo«, potem ko je popis opravil.<sup>31</sup> Zaradi neprestanih vojn med mezopotamskimi državami so popisovali prebivalstvo pogosto. Šamši-Addu graja sina zaradi odlašanja, češ da popisovanja ni bilo že »mnogo dni« (I, 42, 15 s.), ali da ga ni bilo že cela tri leta.<sup>32</sup>

Kot vrhovni poveljnik ureja vladar delitev plena in ima pri njem svoj delež.<sup>33</sup> določa represalije zaradi napadov sovražnih rodov<sup>34</sup> in kaznovanje ubežnikov.<sup>35</sup> On tudi odloča, kako je treba ravnati z osvojenimi mesti.<sup>36</sup>

<sup>26</sup> V I, 42 omenja Šamši-Addu, da je 2000 Hanejcev že določenih za neki bojni pohod. »In vsi ti ljudje (možje) so po imenih vpisani na plošči« (v. 8 s.). — V I, 82, 22—25 naroča sinu, naj mu ob svidenju prinese s seboj »ploščo ljudi, ki jih boš popisal«.

<sup>27</sup> III, 21, 5—8: »Glede popisovanja ljudi benjaminskih mest so prišli njihovi šejki«; šejke ob Evfratu omenja poškodovano mesto IV, 7, 11. — V II, 18, 7 ss. dajejo šejki ob popisovanju (v. 7) pojasnila za ubežnika (v. 11).

<sup>28</sup> I, 6, 40 ss.; I, 20, Rev. 16' s.; I, 129, 22 ss.; II, 1, 24—30; IV, 7, 8 s.; IV, 83, 7 ss.

<sup>29</sup> I, 6, 40 s.; I, 8, 16 s.

<sup>30</sup> Tudi po rimskem pravu se *incensus*, ki se je odtegnil cenzusu, strogo kaznuje: izgubi državljanstvo in prostost; prim. Gai. 1, 160; Ulp. 11, 11.

<sup>31</sup> IV, 57, 8—12.

<sup>32</sup> I, 36, 28 s.: »Izza treh let ti ljudje niso bili popisani«; prim. za I, 42, 15 s. zgoraj op. 18.

<sup>33</sup> Da prepreči nerednosti pri razdeljevanju plena, zlasti vojnih ujetnikov, razglasi (II, 13, 35 s.): »Mojo prepoved je prekršil tisti izmed (mojih) služabnikov (»sužnjev«), ki je vojaka spravil ob (njegov) plen.« Že prej je izdal podoben razglas (v. 25—30) Samadahum, ki je za kralja rešil štiri sužnje kot njegov delež pri plenu iz osvojenega mesta Šibata (v. 9). — V I, 43, 3 ss. graja Šamši-Addu Jasmah-Adduja, da je za ujetih 1000 vojakov določil kot stražo samo 30 mož.

<sup>34</sup> Beduinom, ki so ropali po marijskem ozemlju, bodo asirske in marijske čete oplenile njihovo ozemlje. Napadli jih bodo, ko bodo ob Evfratu napajali ovce (I, 83, 15 ss.).

<sup>35</sup> Šejki naj ubežnike vklenejo v verige in jih pošljejo v mesto (I, 13, 10 ss.; prim. I, 128, 6).

<sup>36</sup> I, 39, Rev. 5' ss.: »Prebivalcem mesta (Alatrû) prizanesi! ... Mesto uniči in ga požgi!« — I, 103, Rev. 17' ss.: »... Mogočnega uničite. Ne pustite njegovega žita, (vse) do sadike in najmanjše reči uničite!« — Prim. I, 129 (mesto Malgûm).

Kakor o vojaških zadevah, odloča vladar sam tudi o drugih državnih zadevah. Pri tem ni mogoče opaziti nobene jasne razlike med posameznimi upravnimi področji.

O vladarjevi vlogi v notranjem državnem življenju nam marsikaj povedo pisma iz časa asirskega medvladja. V njih daje Šamši-Addu svojemu sinu podrobna navodila za posamezne upravne ukrepe, sin sam ga pa pred važnejšimi odločitvami vprašuje za mnenje ali vsaj za odobritev. V provincialnem merilu spoznavamo razmere v mestu in okrožju Terqa iz Kibri-Daganovih pisem Zimrilimu. O tej korespondenci je objavil temeljito študijo že J. R. Kupper,<sup>37</sup> ki je bil kot izdajatelj teh tekstov za to tudi najbolj poklican. Vseh njegovih dognanj tu ne bomo ponavljali, ampak se bomo omejili na tista vprašanja, ki so za pravno zgodovino najbolj važna.

Kakor ugotavlja Kupper, je bila država Mari razdeljena deloma na okrožja (*halšum* = dobesedno »trdnjava«), deloma na vazalne kneževine (Kurda, Karanâ in Ašnakkum), ki so jim vladali domači knezi kot vazali marijskega vladarja.<sup>38</sup> Okrožja so se razprostirala okoli večjih mest, v katerih je rezidirал vladarjev namestnik; njegovega uradnega naslova viri ne omenjajo.<sup>39</sup> Vladarja označuje on v uvodu svojega pisma kot »svojega gospoda«, sebe pa kot njegovega služabnika (»sužnja«).<sup>40</sup>

Glede velikosti okrožja mesta Terqa sklepa Kupper<sup>41</sup> iz nekatereh podatkov v pisemih, da je segalo kakih 100 km daleč vzdolž Evfrata, v širino pa kakih sedem do osem kilometrov.

Kibri-Daganovo upravno območje je bilo zelo obsežno.<sup>42</sup> Predvsem je moral skrbeti za javno varnost, za mir in red, kar spričo nomadskega ali polnomadskega načina življenja precejšnjega dela prebivalstva ni bilo vedno lahko. Red je vzdrževal s svojo oboroženo silo (*bazahtum*).<sup>43</sup> Pazljivo je moral nadzirati zlasti tujce, ki so prihajali v mesto ali odhajali iz njega, prav tako tuje ladje in različne oborožene ro-

<sup>37</sup> Un gouvernement provincial dans le royaume de Mari, v RA, 41, 1947, str. 149—183; prim. tudi njegov predgovor v ARM, III, str. I s.

<sup>38</sup> Kupper, RA, 41, str. 161, 163; Ch. F. Jean, Contenu général des »Lettres de Mari«, str. 89 ss.

<sup>39</sup> Pač pa se omenjajo drugi nazivi *girsiquu* (II, 87, 37), GAL (?) - MARTU (III, 30, 37) in *rāb sikkatim*, katerih pomena še ni mogoče določiti. — Prim. Kupper, RA, 41, str. 159.

<sup>40</sup> To velja za vsa Kibri-Daganova pisma. Zimrilim se v svojem pismu, ki ga pošilja Kibri-Daganu, prav tako označuje kot njegovega gospoda: »Kibri-Daganu povej: Tako (pravi) tvoj gospod« (III, 66, 1—3).

<sup>41</sup> RA, 41, str. 161.

<sup>42</sup> Kupper, o. c., obravnava njegovo delovanje po naslednjih poglavjih: maintien de l'ordre (str. 166—170), administration générale (170—173), culte (173—175), travaux publics (175—178), agriculture (178—179), commerce (179 do 181), information (181—182).

<sup>43</sup> O teh orožnikih poroča Kibri-Dagan, da kontrolirajo kakih pet do šest milj ozemlja okrog mesta Terqa (III, 17, 21—23). Kibri-Dagan zatrjuje Zimrilimu, da je ta njegova oborožena sila trdna (II, 88, 7 s.; III, 12, 7; III, 17, 21). Ob žetvi jih je ojačil s prebivalci mesta Terqa (III, 30, 16). Poverjeno jim je bilo tudi nadziranje državne meje, da ne bi Benjaminci s svojimi čredami odhajali v Gornjo deželo (II, 92, 21 ss.). — Prim. Kupper, o. c., str. 165, 168.

dovne skupine, ki so se pojavljale v bližini. O vsem tem je moral sproti poročati vladarju.<sup>44</sup> Obveščati ga je moral tudi o drugih važnih dogodkih, kakor n. pr. da je nastala epidemija,<sup>45</sup> ali da so se pojavile kobilice.<sup>46</sup> Poleg upravnih nalog je imel tudi mnogo gospodarskih. Skrbel je za vzdrževanje prekopov in za obrambo pred poplavamami,<sup>47</sup> upravljal je kraljeve nepremičnine in drugo imovino, ki se je nahajala v njegovi provinci,<sup>48</sup> za splošne državne potrebe je dobavljal stavbeni les, za prehrano vojske moko<sup>49</sup> itd.

Vkljub tolikšnemu območju ne rešuje Kibri-Dagan nobene količkej važne zadeve samostojno, ampak vedno prej prosi vladarja za potrebne ukaze.<sup>50</sup> To dejstvo nam živo osvetljuje, kako daleč je segala vladarjeva absolutna oblast. Zato pa je moral biti vladar tudi stalno in naglo obveščen o vseh, pogosto zelo malenkostnih zadevah, kakor smo to že omenili glede Kibri-Daganove korespondence. Tudi Šamši-Addu naroča sinu Jasmah-Adduju, naj ga sproti obvešča.<sup>51</sup> V nujnih primerih se pošilja brzi sel ali posebno nujno sporočilo.<sup>52</sup> V zvezi s tem postane tudi lažje razumljivo, zakaj hetitski vladar neprestano ponavlja, da mu mora vazal sporočati vsako slabo »besedo« (*idaluš memiaš*), za katero izve.<sup>53</sup>

V despotiji je vladar često skušal zastrašiti svoje podložnike s posebno krutimi ukrepi, da bi njegovi podložniki tem hitreje izpolnjevali njegove ukaze. Bahdi-Lim, ki že pet dni brez uspeha sklicuje Hanejce, svetuje Zimrilimu, naj da nekemu ujetniku odrezati glavo in jo nato da razkazovati po posameznih mestih. Od tega si obeta, da se bodo Hanejci prestrašili in prihodnjič hitreje zbrali.<sup>53</sup> Drugikrat pošlje

<sup>44</sup> Vladarju poroča, da so prišli v mesto Terqa različni tuji vladarji in prvaki (III, 44—46; 48; 58), tuji poslanci (III, 50; 53—56; 81; II, 83), funkcionarji (II, 83, 21; III, 47; 49), ladje (III, 56), čete (III, 57). — Prim. Kupper, o. c., str. 181 s.

<sup>45</sup> III, 61, 9 ss.

<sup>46</sup> III, 62, 5 ss.

<sup>47</sup> III, 1—9; III, 76, 12 ss.; III, 77; III, 79; III, 80.

<sup>48</sup> III, 17, 29 s.; III, 31, 7, 15; III, 32, 10; III, 77, 17 s.; III, 33, 10.

<sup>49</sup> III, 27; III, 23—26; prim. III, 22.

<sup>50</sup> Posebno značilno se mi zdi sporočilo v pismu III, 11. V njem Kibri-Dagan sporoča, da se je porušil nasip ob reki pri mestnih vratih, vendar kljub temu sam ničesar ne ukrene. »In jaz sem sklenil takole: Dokler moj gospod ne pride in ne prevzame odgovornosti za to delo, ... brez (naročila) mojega gospoda ne bom ganil z roko za izvršitev tega dela« (v. 10—14). Isto ponovi v vrstah 18—22. — Prim. Kupper, RA, 41, str. 176 s., ARM, III, str. I.

<sup>51</sup> I, 8, 20—23; »Dva tovorna osla in [sel] naj bodo [pripravljeni]«, da ponesejo sporočilo Šamši-Adduju; I, 10, Rev. 23': »naj mi prinese poročila o vas in popolna poročila o deželi«; I, 43, Rev. 15': »Petnajsti dan pred žetvijo mi piši!« Prim. II, 5, 15 ss., 19 ss.

<sup>52</sup> Hitre sle (*arvili gallutim*), vedno po dva, omenjajo pisma I, 39, Rev. 17' ss.; I, 93, 11, 14; I, 105, 9; II, 10, Rev. 4'. — »Nujno sporočilo« (*tuppum ša hamātum*) navajajo I, 48, 5; I, 105, 8.

Prim. Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache (= MVAe G, 31, 1), str. 54, § 5, 16; str. 56, § 6, 30; str. 128, § 18, C 26 s.; str. 130, § 18, D 56, 59, 64; str. 132, § 19, A III, 5, D 3; str. 134, § 21, D 21; str. 136, § 22, E 30; (= MVAe G, 34, 1), str. 70, § 15, 20. — Prim. V. Korošec, Hethitische Staatsverträge, str. 76, 4; 77.

<sup>53</sup> II, 48, 14—24.

Šadunlaba Zimrilimu odrezano glavo nekega njegovega nasprotnika.<sup>54</sup> Kot zgoden primer poznejše zloglasne asirske krutosti lahko navedemo navodila, v katerih Šamši-Addu naroča Jasmah-Adduju, naj »umrjejo v isti noči«<sup>55</sup> (vsi moški ?) člani rodbine Vilanum, kateri je bil najprej dovolil azil. V isto poglavje spadajo vladarjevi ukazi o požiganju in uničevanju osvojenih mest,<sup>56</sup> o preseljevanju prebivalcev mesta Nuzi, ki jim odvzamejo prej vse kovinske predmete,<sup>57</sup> kakor tudi poročila o bitki, v kateri (od premaganih sovražnikov) »niti en človek ni ušel.«<sup>58</sup>

Naša slika o despotiji v državi Mari, zlasti iz časa asirskega medvladja nikakor ne bi bila popolna, če ne bi poleg primerov zastraševanja omenili tudi primerov, v katerih vladar kritično ugotavlja ali vsaj izve za dejanske gospodarske družbene in politične razmere. V tem pogledu so različna poročila, ki jih prejema marijski vladar, mnogo bolj resnična in točna, kakor pa poročila, ohranjena v poznejšem el-amarnskem arhivu. Tako izvemo, da odhajajo Benjaminci iz dežele, ker doma ni dovolj pašnikov.<sup>59</sup> Celo o roparskih Turukkiah izvemo, da trpe lakoto.<sup>60</sup> Zopet drugič si poročevalec obeta, da bodo Hanejci mirovali, ker ne trpe pomanjkanja.<sup>61</sup> Vkljub despotizmu se vladar dejansko ozira na razpoloženje med ljudstvom, posebej med vojaki.<sup>62</sup> Zlasti je imel bistro oko Šamši-Addu, ki očita Jasmah-Adduju razsipnost in ga opozarja na splošno pomanjkanje v njegovi prestolnici Mari.<sup>63</sup>

<sup>54</sup> II, 33, Rev. 5' s.

<sup>55</sup> I, 8, 13. Navodila so do podrobnosti premišljena in odreja, da morajo biti umorjenci takoj pokopani (v. 16 s.), brez vsakih žalnih slovesnosti (v. 14 s.), pač pa mora Jasmah-Addu nemudoma obvestiti o tem svojega očeta. Nato ureja usodo preostalih žensk, ki naj jim odvzamejo dragocenosti (v. 31–34) ter usodo muzikantinj in suženj (v. 35 ss., 38 ss.).

<sup>56</sup> Prim. zgoraj op. 36.

<sup>57</sup> I, 75: Šamši-Addu je prebivalce mesta Nuzi (katero je bil najbrž osvojil?) spločetka nameraval prepustiti Jasmah-Adduju in mu je naročil, naj jim odzame »srebro, zlato in bron« (v. 14 ss.), sužnjam pa naj sežge oblačila in pasove. Pozneje je Šamši-Addu izpremenil svoj sklep tako, da je dal prepeljati Nuzijce na vozev v svojo prestolnico in jim ukazal odvzeti le omenjene kovinske vrednote (v. 20 ss.), ne pa tudi oblačil in pasov.

<sup>58</sup> I, 69, Rev. 4'.

<sup>59</sup> II, 102, 13 ss., prim. op. 13 v II. odstavku.

<sup>60</sup> IV, 24, 7 ss., prim. op. 23 v II. odstavku.

<sup>61</sup> II, 37, 17 s.

<sup>62</sup> Ker razmere niso ugodne, odreja Šamši-Addu večkrat, naj Jasmah-Addu še ne opravi popisovanja, tako pri Benjamincih (I, 6, 7 s.) in pri Hanejcih (I, 42, 17 s.; I, 87, 4 s.). — Išme-Dagan rad omenja, da se je ljudsko razpoloženje izboljšalo, n. pr. IV, 29, 38 s., zlasti po opravljenem popisovanju (IV, 57, 8–10). — O različnem razpoloženju v vojski poroča Zimrilimu Bahdi-Addu (II, 118). Omenja, da je ob vsakem pohodu napenjal (»napravil«) ušesa. Medtem ko je prej opazil mnogo slabe volje, je pri zadnjem pohodu videl le »smeh in veselje« (v. 17), vojake navdaja samo misel na borbo. — V pismu II, 31, Rev. 5' ss. zahteva Ibāl-pi-El od Zimrilima, naj odstavi nekega vojaškega poveljnika, ki dela med vojaki nerazpoloženje zoper pisca in otežkoča njegovo diplomatsko akcijo za mir.

<sup>63</sup> Ko odreče sinu srebro, da bi z njim kupil sužnje za odpiranje vrčev, mu predočuje, da prebivalci mesta Mari nimajo ne goved, ne volne in raznih drugih stvari: I, 52, v. 23 ss. (mesto je žal precej poškodovano). — V pismu I, 28 očita sinu zapravljivost zlasti zato, ker je sprejel neke pribegle osebe: zdrav-

Uradnike si v despotiji vladar izbira po svoji volji, njihova naloga je, da vršijo svojo službo kot njegovi »služabniki«. <sup>64</sup> V času asirskega medvladja je Jasmah Addu redno izbiral kandidate za posamezna mesta, toda marsikatero njegovo izbiro je oče Šamši-Addu še izpremenil. <sup>65</sup> Iz njegovih pisem izvemo, da zahteva od kandidata predvsem to, da je *taklum*, t. j. zanesljiv in vreden zaupanja. <sup>66</sup>

Uradnikom je, kakor smo že omenili, vladar prepustil primerna zemljišča v obdelovanje. Obenem so pa od prebivalstva v svojem okolišu prejeli davščine v naturalijah, kakor v žitu, olju, vinu ipd. <sup>67</sup> Tako je ostalo v Mezopotamiji po večini do novoasirske dobe, ko se poleg prejemkov v živilih omenjajo tudi dohodki v kovinskih vrednotah. <sup>68</sup>

Posebno zaslužnim svojim funkcionarjem podeli vladar hišo ali polje, <sup>69</sup> potem ko so opravili svojo službo. Drugod, zlasti tam, kjer so vodili upravo domači šejki, je vladar obdaroval velikaše in sinove šejkov včasih tudi z oblačili in zlatimi prstani, težkimi po 5 ali po 10 siklov (= 40 ali 80 g). <sup>70</sup> Išme-Dagan poroča Jasmah-Adduju, da je tako storil, in mu svetuje, naj tudi on tako obdaruje svoje funkcionarje. Svoj nasvet utemeljuje s tem, da ima tudi Jasmah-Addu potrebna sredstva. <sup>71</sup>

Namestnik, ki mu je bilo poverjeno posamezno okrožje v upravo, si je vsaj svoje nižje sodelavce sam izbral. Tako imenuje Kibri-

nika in pet kuharjev. V zvezi s tem ga vprašuje (v. 22—27): »Kadar prihajajo k tebi, kaj jim daješ? (Če) jim daš srebro... ali žito, to ni tvoje srebro in ne tvoje žito, kar jim daješ.«

<sup>64</sup> Dolžnosti namestnika v mestu Tuttulu označuje Šamši-Addu: »Varuj (*šullim*) mesto in deželo za njunega gospoda!« (I, 18, 30.)

<sup>65</sup> I, 9, 9 ss.; I, 18, 12 ss.; I, 58, 5 ss., prim. I, 109, 5 ss.; I, 61, 33 ss.; I, 73, 5 ss.; I, 103, 5 ss.; I, 120.

<sup>66</sup> I, 9, 16 ss.: (na neko izpraznjeno mesto) »postavi *amilam ta-ak-la-am*, ki ga ti imaš za najboljšega v deželi, ki je pozoren in ki mu ti zaupaš« (tako po v. Soden, *Orientalia* 21, str. 77); v I, 18, 13 ss. označuje takega kandidata z besedami: »on ni nikoli ničesar pogrešil in ne zanemaril« (v. 15, prim. tudi v. 16, 34, 35, 40; I, 41, 6; I, 73, 53 i. dr.). — Glagol *takalu* pomeni »opirati se, zanesti se, zaupati«; prim. Delitsch, HWB, str. 705; Deimel, ASG, str. 466; Ungnad, VAB, VI, str. 400.

<sup>67</sup> V I, 73 se Šamši-Addu spotika nad tem, da Sin-tiri kot dozdevni Jasmah-Addujev namestnik ni mogel zbrati enega ali dveh talentov srebra samo od prodajanja odvišnega »žita, olja in vina«. — Tudi kandidata za namestniško mesto v Tuttulu naj zvbijo tja predvsem rodovitna polja, ki jih bo lahko obdeloval (I, 18, 25, 27). — Podobno prejema neznana skupina *matrātum* žito, olje in volno od dvora (IV, 86, 35). — Po IV, 10, Rev. 11' s. mora neka skupina ljudi opravljati mesno stražo za to, da dobi polje v obdelovanje.

<sup>68</sup> Prim. E. Klauber, *Assyrisches Beamtentum nach Briefen aus der Sargonidenzeit* (= LSS, V, 3), Leipzig 1910, str. 46; članek »Beamter« v RLA, I, Berlin-Leipzig 1932, str. 441—446.

<sup>69</sup> Za podaritev hiše glej I, 32; I, 41, 16 ss. — Po I, 56, 14—19 naj Jasmah-Addu dá Zimri-Erahu 100 *ikū*, Hasidanumu pa 50 *ikū* zemlje (1 *ikū* = 3528,36 m<sup>2</sup>). — V II, 32 se omenja polje, ki ga je Zimrilim podaril Addu-nâsir-ju, toda mu je bilo pozneje odvzeto in podeljeno drugemu.

<sup>70</sup> IV, 74, 20 ss.

<sup>71</sup> IV, 74, 33 ss.

Dagan popisovalce za posamezna mesta in jih tudi zapriseže.<sup>72</sup> Glede drugih funkcionarjev se prisega izrečno ne omenja, kakor tudi ne izvemo nobenih podrobnosti glede načina njihove postavitve.

Ljudstvo nima v sužnjeposestniški despotiji nobenih političnih pravic, zato se kot tako v političnem življenju nikjer ne omenja. Po posameznih naseljih in rodovnih skupinah izvajajo državno upravo nekaki župani. V naših pismih se za nje uporabljata besedi *ḥazannu* ali *sugaqu* (*sugagu*); razlika med obema izrazoma še ni pojasnjena.<sup>73</sup> Zlasti glede Benjaminev in Hanejcev uporabljajo naša pisma naziv *sugaqu*, ki ga bomo skladno z *D o s s i n o m* prevajali kot »šejk«. Šejka postavi vladar najbrž izmed domačega prebivalstva; če ne pravno, so vsaj dejansko opravljali šejki svojo funkcijo navadno do smrti.<sup>74</sup> Šejk je moral skrbeti, da so se v njegovem okolišu izvajali kraljevi ukazi. Tako je bil odgovoren za to, da so se vojaški obvezniki udeležili vojne.<sup>75</sup> Vojaške begunce je moral prijeti in jih izročiti vladarju.<sup>76</sup> Prav tako prevzame šejk civilne begunce in jih pelje nazaj k njihovemu rodu, od koder so pobegnili.<sup>77</sup> Ob popisovanju daje pojasnila glede odsotnih oseb;<sup>78</sup> odgovoren je tudi, da noben pastir iz njegovega okoliša ne odide s svojo čredo v tujino (v Gornjo deželo).<sup>79</sup> Šejki sodelujejo pri izvedbi ljudskega popisovanja<sup>80</sup> ter zbirajo ljudi za obvezna javna dela.<sup>81</sup> Čeprav so bili šejki pravzaprav vladarjevi zaupniki, so se včasih krepko upirali odredbam njegovih namestnikov, kakor nam priča Kibri-Daganova korespondenca.<sup>82</sup>

Kot dejanski ljudski predstavniki nastopajo ljudski starešine (*avilu/meš* *šibūtum*). Najbrž so bili spočetka to res najstarejši predstavniki rodovne skupnosti. Ko se je pozneje družba razredno in imovinsko diferencirala, so bili to najbrž gospodarsko in družbeno najvplivnejši možje posameznih mest ali okrožij. Srečujemo jih tudi drugod, ne le v Mezopotamiji,<sup>83</sup> ampak tudi v Mali Aziji pri Hetitih.<sup>84</sup>

<sup>72</sup> III, 19, 17.

<sup>73</sup> Kupper, RA, 41, str. 164.

<sup>74</sup> V precej poškodovanem pismu I, 119 poroča Jasmah-Addu svojemu očetu, da je šejk kraja Jail umrl in da bo na prošnjo prebivalcev postavil drugega.

<sup>75</sup> Ta dolžnost je v I, 6, 18 šejkom izrečno naložena. Prim. zgoraj str. 50.

<sup>76</sup> I, 13, 9 ss.

<sup>77</sup> IV, 1, 12, 21 ss.

<sup>78</sup> II, 18, 9 ss.

<sup>79</sup> Ta dolžnost jim je posebej naložena v II, 92, 12—20. Prim. zgoraj str. 41.

<sup>80</sup> III, 21, 7 ss.

<sup>81</sup> III, 6, 17 ss.

<sup>82</sup> III, 38, 15 ss.: Ko je Kibri-Dagan pozval benjaminska mesta na obvezna javna dela, mu je šejk kraja Dumteti odgovoril: »Naj (raje) pride sovražnik in nas odpelje iz našega mesta samega!« Nato Benjaminci zares niso prišli na delo ob žetvi.

<sup>83</sup> O tem prim. A. Walther, *Das altbabylonische Gerichtswesen* (= LSS, VI, 4—6), Leipzig 1917, str. 52—63; članka: E. Ebeling, »Alter«, v RLA, I, str. 75 s. in Krückmann, »Beamter«, v RLA, I, str. 445, s. v. *rabiānu*.

<sup>84</sup> Prim. J. Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache*, I (= MVAe G, 31, 1, 1926), str. 94; II (= MVAe G, 34, 1, 1930), str. 8, v. 39; V. Korošec, *Hethitische Staatsverträge*, str. 53, 57, 58 in op. 5;

Omenjajo se starešine posameznih mest<sup>85</sup> ali okrožij.<sup>86</sup> Redno nastopajo kot spremstvo kakega lokalnega predstavnika. Tako pridejo k Išme-Daganu in mu prinesejo darila, da bi se po uporabi svoje dežele z njim spravili.<sup>87</sup> Drugikrat spremlja deset hanejskih starešin odposlanca, ko gre v Mari h kralju.<sup>88</sup> Poleg župana (*ḫazannum*) sodelujejo pri kazenski preiskavi.<sup>89</sup> Medsebojno se posvetujejo;<sup>90</sup> pač zaradi svoje starosti ne hodijo več na vojno.<sup>91</sup> Kakor povzemamo iz babilonske korespondence iz Hammurabijeve dobe, so ljudski starešine zlasti v mestih tudi sodili, če je šlo za manjše zadeve, medtem ko je o najvažnejših sodil vladar sam.<sup>92</sup> Sodili so pa starešine včasih sami, včasih skupno z mestnim predstojnikom.<sup>93</sup>

#### IV. Zunanjepolitični odnošaji

Pisma, ki so bila doslej objavljena iz marijskega državnega arhiva, vsebujejo mnogo dragocenih podatkov za proučevanje meddržavnih odnošajev v tej dobi. Pri tem nam nudi državna korespondenca iz časa asirskega medvladja razmeroma malo, kajti država Mari je bila pod asirsko oblastjo in zunanjepolitična vprašanja so se tudi za Mari reševala v asirski prestolnici.<sup>1</sup> Več izvemo iz pisem, ki jih Zimrilimu pošiljajo njegovi funkcionarji ali tuji vladarji, odnosno jih on piše njim. Čeprav je bila država Mari takrat tako povezana s Hammurabijevo Babilonijo, da o samostojni zunanji politiki države Mari napram drugim državam ni mogoče govoriti, nam nekatera pisma omogočajo zanimive vpoglede v meddržavne odnose med Babilonijo in državo Mari, oziroma točneje povedano med Hammurabijem in Zimrilimom. Kajti spričo despotskega značaja mezopotamskih držav je samoumevno, da so odnošaji med dvema državama v resnici odnošaji med njunima

A. Götze, *Die Annalen des Muršiliš* (= MVAe G, 38, 1933), citati na str. 310 s. v. ŠU. Gl. — F. Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II.)* (= Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss., N. F., H. 16, München 1938), str. 103, 282.

<sup>85</sup> Starešine mesta Terqa se omenjajo v III, 17, 17, starešine nekega drugega mesta v III, 73, 9. — Mestni starešine se omenjajo tudi v VAB, VI, št. 171, 7; 190, 11; 191, 11; 229, 24, 30.

<sup>86</sup> IV, 29, 22; IV, 68, 7 s.; starešine dežele Hana v III, 65, 5 s., starešine Benjamincev v II, 83, 18.

<sup>87</sup> IV, 68, 5—9.

<sup>88</sup> III, 65, 5 ss.

<sup>89</sup> III, 73, 10.

<sup>90</sup> IV, 29, 22.

<sup>91</sup> III, 19, 29 s.

<sup>92</sup> Tudi § 48 ešnunskega zakonika prepušča kralju sodstvo v zločinih, za katere je določena smrtna kazen.

<sup>93</sup> Tako preiskujejo spor glede žita mestni starešine v VAB, VI, št. 191, 11; glede polja izdajo odločbo v VAB, VI, št. 229, 23 s. — Skupno s Šamaš-hasirjem in z »mestom« sodijo starešine glede polja; gl. F. Thureau-Dangin, RA, 21, št. 40, str. 33, v. 9 in 23.

<sup>1</sup> O tem prim. uvod na str. 34.

vladarjema, ki kot absolutna monarha vodita zunanjo politiko svojih držav. Isto pojmovanje najdemo<sup>2</sup> v 300 do 350 let poznejši el-amarnski in še za sto let poznejši hetitski državni korespondenci.<sup>3</sup>

Ker so v Hammurabijevi in v el-amarnski dobi osebni sestanki med vladarji skrajno redki,<sup>4</sup> si vladarji pošiljajo poslanca in pisma.

Poslanec, sel (*mâr šipri*) je osebni zaupnik svojega vladarja in posreduje diplomatske stike med njim in tujim vladarjem, h kateremu je poslan. Posebnega poslaniškega prava, ki bi diplomatskim funkcionarjem zagotavljalo osebno nedotakljivost na tujem ozemlju, ne poznajo ne marijska ne el-amarnska<sup>5</sup> pisma. Marijska pisma celo pričajo, da tudi v praksi tuji poslanec ni veljal za nedotakljivega. Šamši-Addu n. pr. odobrava, da so pretepli poslanca iz mesta Telmuna, ko so ga zalotili v tuji hiši pri tatvini.<sup>6</sup> Ešnunske poslanca Hammurabi najprej odslovi, nato jih pa da prijeti.<sup>7</sup> Sporno je, ali so bila v tem času stalna diplomatska poslanstva pri tujih vladarjih. Delovanje Zimrilimovih diplomatskih agentov v Babilonu bi še najbolj govorilo za pritrden odgovor. Vendar tudi tu ničesar ne izvemo o kakem akreditiranju, o posebnem nazivu njihove funkcije. Ničesar tudi ne čujemo o kakem babilonskem poslanstvu v mestu Mari. Zdi se, da je bilo poslovanje marijskih posancev pri Hammurabiju bolj posledica dejanskih potreb, kakor pa pravno urejeno. Tako je najbrž tudi v el-amarnski dobi zaradi večletnega zadrževanja tujih posancev najbrž pogosto nastal tak dejanski položaj, da je vladar razpravljaj po več let z istim tujim poslancem.<sup>8</sup> Dalje tam tudi opazimo, da se uveljavljajo strokovnjaki za zunanjo politiko prav z določeno državo. Tako velja v Egiptu kot poseben večak za odnošaje z Mitansko državo Mane, z Babilonijo pa Haia, medtem ko imajo Mitanci za odnošaje z Egiptom posebno ugled-

<sup>2</sup> Prim. V. Korošec, Mednarodni odnošaji po klinopisnih poročilih iz el-amarnskega in hetitskega državnega arhiva, v ZZR, XXIII, str. 319.

<sup>3</sup> Prim. v uvodu str. 37, op. 44. — Ker med el-amarnsko in hetitsko državno korespondenco splošno ni velikih razlik, je v nadaljnjem mišljena pod izrazom »el-amarnska« tudi hetitska državna korespondenca, kolikor ni morda izrečno drugače povedano.

<sup>4</sup> Marijska pisma omenjajo potovanje Šaria, vladarja mesta Rašama, in Hammurabija iz mesta Kurda k Zimrilimu (II, 78, 5 ss.; II, 81, 8 ss.; II, 82, 7 ss. in najbrž tudi v II, 69, Rev. 9' s.). V zvezi s temi svidenji razpravljajo pisma skoro samo o preskrbi (prehrani in pijači) gosta (II, 69, Rev. 11' ss.; II, 82, 8 ss., 21 ss.) ali o vremenskih ovirah na potovanju (II, 78, 10 ss.). — V tej zvezi ne obravnavamo različnih nameranih svidenj med Šamši-Addujem in sinom Jasmah-Addujem ter svidenj med Jasmah-Addujem in Išme-Daganom, ker gre tu za sestanke med najožjimi sorodniki. Edino sestanek, ki ga po očetovi smrti predlaga Išme-Dagan kot asirski vladar svojemu bratu kot vladarju države Mari, zasluži večjo pozornost (IV, 20, 24: »jaz in ti se bova sešla« zaradi sklenitve prijateljske pogodbe), vendar ničesar ne izvemo, ali sta se brata sestala. — Iz poznejše dobe se poroča, da sta se sestala hetitski kralj Hattušiliš III. in egipčanski faraon Ramses II.

<sup>5</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 373.

<sup>6</sup> I, 21, 11: »Prav! Naj ga pretepejo! Mari ne more zlesti na osla (in odpotovati)?«

<sup>7</sup> II, 73.

<sup>8</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 370.

nega Gilia.<sup>9</sup> Podobno so Zimrilimovi diplomatski agenti v Babilonu zlasti Ibâl-pî-El, Ibâl-El, Jarêm-Addu, Jaqqim-Addu in Lâ-ûm.<sup>10</sup>

Glede načina in oblik delovanja diplomatov je velika razlika med Hammurabijevo in el-amarnsko dobo. Zimrilimovi poslanca razpravljajo o perečih zadevah s Hammurabijem neposredno in ustno.<sup>11</sup> Pri tem se morajo držati navodil svojega vladarja, ki ga sami stalno obveščajo o svojem delu kakor tudi o vsem, kar so važnega zvedeli. — El-amarnski diplomatski poslanca pa predvsem prenašajo pisma od domačega vladarja k tujemu vladarju. Njihove ustne izjave so upoštevne samo toliko, kolikor so v skladu s pismom, ki so ga prinesli s seboj. To načelo poudarjajo zlasti Hetiti.<sup>12</sup> Zato obstoji diplomatska korespondenca v el-amarnski dobi pretežno iz medvladarskih pisem, medtem ko imamo v marijski diplomatski korespondenci v večini poročila, ki jih pošiljajo Zimrilimu njegovi poslanca iz Babilona, zelo redka so pa pisma med vladarji.<sup>13</sup>

V zvezi s tem je nadaljnja razlika. Poslanca el-amarnske dobe prinašajo naslovljencu obenem s pismom svojega domačega vladarja tudi njegova darila (*šulmanu*) in pričakujejo, da bodo tudi prejeli darila za svojega vladarja. Vladar, kateremu so prinesli darila, jih ne sme odpustiti brez primernih daril za njihovega vladarja; zato jih včasih zadržuje po več let, da pripravi primerna darila.<sup>14</sup> Pri neposrednem diplomatskem razpravljanju s Hammurabijem se taka darila še ne omenjajo. Pač pa velja že načelo, da tuji poslanec ne sme prej zapustiti dežele, v katero je bil prišel, preden mu njen vladar ne da pismenega dovoljenja (*wûrtum*);<sup>15</sup> isto načelo velja, kakor moremo to sklepati, tudi v el-amarnski dobi.<sup>16</sup>

<sup>9</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 368 ss.

<sup>10</sup> Ibâl-pî-El: II, 20—26, pismo v RA, 33, 1936, str. 169—179 (gl. spodaj op. 15); Ibâl-El: II, 33 s.; Jarêm-Addu: II, 72—74; II, 76, 4; Jaqqim-Addu: pismo RA, 33, v. 7, 19, 22, 27, 46; Lâ-ûm: II, 76 s.

<sup>11</sup> II, 21—25; II, 30—31; II 33—34; II, 76—77.

<sup>12</sup> Tako mu poročajo, da je bila Hammurabiju baje podarjena neka sužnja-ujetnica (II, 6), da so v Babilon prišli Rim-Sinovi poslanca in prinesli s seboj pismo za Hammurabija (II, 72), o usodi ešnunskih poslancev v Babilonu (II, 73), o Išme-Daganovi mirovni pogodbi s Turukki in njej sledeči politični ženitvi (II, 40) ter o njegovem približevanju Hammurabiju (II, 49).

<sup>13</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 371. V ARM, II sta objavljeni dve Zimrilimovi pismi Hammurabiju, babilonskemu vladarju (II, 67—68, tretje je objavil Ch. F. Jean v RA, 42, 1948, str. 77 s.), eno pismo Hammurabija iz mesta Kurde Zimrilimu (II, 78), pismo Hališuma, vladarja v Ilašurâ Zimrilimu (II, 62).

<sup>14</sup> O tem prim. ZZR, XXIII, str. 347 ss.

<sup>15</sup> V RA, 33, 1936, str. 169—179 je F. Thureau-Dangin objavil in prevedel pismo, ki v njem Ibâl-pî-El poroča Zimrilimu o svoji intervenciji pri Hammurabiju, da bi on odpustil Hanejce, ki so mu najbrž prišli na pomoč. Za nas je zanimiv naslednji odstavek (v. 18—24): »Dva dni potem, ko je Jakkim-Adad (posebni Zimrilimov odposlanec) izročil svoj potni list (*wu-û-ur-ta-šu*, v. 20), sva šla k Hammurabiju in Jakkim-Adad je zaprosil za svoj potni list. Tako (mu je odvrnil H.): »Soglašam, da odideš. Pojdi!« Ker pa je Jakkim-Adad želel, da Hammurabi obenem odpusti tudi Hanejce, je Hammurabi naenkrat

<sup>16</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 372.

Pisma iz marijskega arhiva imenujejo v uvodu najprej naslovljenca, navadno samo kot »mojega gospoda«, za njim pa pošiljatelja pisma.<sup>17</sup> Nato sledi takoj prava vsebina sporočila. Vlada večkrat začetkom ugotavlja, da je »čul naslovljenčevo plosčo (=pismo)«, katero mu je bil poslal, iz česar spoznamo, da so bili vladarji po večini še nepismeni.<sup>18</sup> — Slog marijskih pisem je preprost, izražanje je kratko in jedrnat. Razen nagovora »gospod« se za vladarja ne uporabljajo redno nobeni naslovi.

Pisma el-amarnske dobe pa navajajo v uvodu vsaj glavni vladarski naslov pošiljatelja in destinatarja.<sup>19</sup> Nato sledi pred meritorno vsebino pisma še posebno pozdravno voščilo (*šulmu*).<sup>20</sup> V njem sporoča pošiljatelj pisma, da gre njemu, njegovim svojcem, njegovim vojakom, konjem in deželam dobro, ter izreka enake želje za naslovljenca, za njegove svojce in njegovo imovino. Medsebojno pošiljanje pozdravnih voščil velja kot dokaz za prijateljske odnose med dvema vladarjema.<sup>21</sup> — Enostranske zametke take klavzule najdemo že v nekaterih marijskih pismih. V svojem pismu IV, 20 se Išme-Dagan opravičuje bratu Jasmah-Adduju, da mu zaradi svoje prezaposlenosti ob nastopu vlade še ni mogel poslati svojega *šulmu*,<sup>22</sup> svojega sporočila, da mu gre dobro. Podobno uporabljajo ta izraz Zimrilimovi funkcionarji, ko mu na koncu svojih pisem zagotavljajo, da je v vojski vse v redu.<sup>23</sup> Išme-

izpremenil svojo odločitev, češ da je treba še počakati poročil o sovražniku. Zato »naj Jakkim-Adad ... ostane do petega dne! Ko bomo imeli popolna poročila o sovražniku, ... ga (= Jakkim-Adada) bom odpustil in nato naj gre!« (v. 40–44). — Iz tega lahko sklepamo, da je Zimrilimov poslanec ob svojem prihodu v Babilon svoj »potni list« izročil Hammurabiju ter da ni smel prej oditi, preden mu ga vladar ni izročil, odnosno dal napisati novega. — Zaenkrat ostane še nerešeno vprašanje, ali je to splošno veljalo, ali pa je to posebna Hammurabijeva praksa.

<sup>17</sup> Večina pisem se začenja z besedami: »Mojemu gospodu povej: Tako (pravi n. pr.) Ibāl-El, tvoj služabnik (suženj)« (II, 33–38). Zimrilimovo pismo Hammurabiju se začenja: »Hammurabiju povej: Tako (pravi) Zimrilim, tvoj brat« (II, 67–68). — Med očetom in sinom kakor tudi med brati in sestrami je namesto »služabnika« ustrezna sorodstvena označba (oče, sin, brat, sestra). Prim. pisma med Šamši-Addujem in Jasmah-Addujem, Išme-Daganom in Jasmah-Addujem, med Zimrilimom in njegovimi sinovi (II, 57 ss.), bratom (II, 65), sestro (II, 66) in ženo (»gospodarico dežele«) (II, 117).

<sup>18</sup> Šamši-Addu to mnogokrat ugotavlja, n. pr. I, 6, 5; I, 9, 5; I, 10, 4 itd.; isto ugotavlja tudi Jasmah-Addu n. pr. I, 108, 4, in Išme-Dagan v IV, 76, 5.

<sup>19</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 323 s.

<sup>20</sup> *šulmu* pomeni: »udobje, zadovoljnost, zdravje, srečo, mir«, skratka: »urejenost«. Od njega je izpeljana beseda *salimum*, ki pomeni mir, spravo (II, 44, 41, kjer Ch.-F. Jean prevaja s »paix«, v poškodovanem II, 42, 8 pa z »réconciliation«, prim. tudi IV, 22, 13) in *salim* (I, 103, Rev. 16') za zaveznika. Od *salimum* je izpeljanka *salimatum*: ina *salimatim* (= v prijateljskem duhu) piše v II, 25, 16 Zimrilim Hammurabiju. — Prim. Delitsch, HWB, str. 664 s., Deimel, ASC, str. 428.

<sup>21</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 324 ss.

<sup>22</sup> G. Dossin, ARM, IV, str. 37, prevaja: »des nouvelles de ma santé«.

<sup>23</sup> »Vojakom mojega gospoda gre dobro« v II, 21, Rev. 25'; II, 22, 33; II, 23, Rev. 25'; II, 25, Rev. 18'; II, 26, Rev. 16'; II, 31, Rev. 15'; II, 34, 40. »Služabnikom mojega gospoda gre dobro. Ni ne bolezní ne prestopkov« v II, 24, Rev. 25'. V II, 30, Rev. 18' ss. dostavlja, da ni nihče umrl. Nekoliko drugačne formulacije so v II, 33, Rev. 21' s.; II, 37, 25; II, 55, 39 ss.

Dagan pripominja na koncu nekaterih svojih pisem Jasmah-Adduju, da gre njemu in njegovim vojakom dobro in da naj brat, ki za taka sporočila večkrat prosi, nima nobenih skrbi.<sup>24</sup> Kibri-Dagan uvršča v večini svojih pisem klavzulo, da je v mestu in okolišu Terqa vse v redu in jo povezuje z ustrezno ugotovitvijo glede božanstev Dagan in Ikrub-Ila. Klavzulo postavlja takoj za uvodom.<sup>25</sup> Prav tako zatrjuje Zakira-Hammû takoj za uvodom svojih pisem Zimrilimu, da je v mestu Quattunân in v okolišu vse v redu.<sup>26</sup> V treh Hammurabijevih pismih, ki jih je objavil J. R. Kupper v RA, 42, 1948, uporablja babilonski vladar izraz *šulmu* v pomenu prijateljskega sporočila, ki naj mu ga marijski funkcionarji pošiljajo o Zimrilimu in njegovi vojski, ev. tudi o tamkajšnjih Hammurabijevih zavezniških kontingentih, medtem ko se poročila o sovražni vojski imenujejo *temu*.<sup>26a</sup>

Po doslej povedanem lahko ugotovimo, da iz preprostega diplomatskega pisma v Hammurabijevem času, ko si vladarji sami še razmeroma redko dopisujejo, nastane v el-amarnski dobi mnogo bolj togo formulirano pismo. Pri tem je posebno zanimiv razvoj klavzule *šulmu*. Spočetka je to samo priložnostno enostransko sporočilo o lastnem zdravju in redu v vojski, medtem ko Hammurabi imenuje *šulmu* tudi sporočila o zavezniku in njegovi vojski. V el-amarnskih medvladarskih pismih pa je *šulmu* že nepogrešno skrbno dvostransko formulirano pozdravno voščilo, ki poroča naslovljencu o lastnem zdravju in ugodju in izraža želje za njegovo zdravje in ugodje. Ta razvoj nam postane lažje razumljiv, če upoštevamo, koliko večji pomen imajo v el-amarnski dobi pisma med vladarji samimi.

Iz nekaterih poročil Zimrilimovih poslancev si lahko napravimo precej jasno sliko o diplomatskih sprejemih na Hammurabijevem

<sup>24</sup> V Šamši-Addujevih pismih najdemo to klavzulo skrajno redko (I, 4, 18 s.; I, 55, 18). Išme-Dagan jo uvršča v nekaterih pismih, in sicer večinoma na koncu pisma, redkeje takoj za uvodom (IV, 34, 5 s.; IV, 42, 5). V njej sporoča bratu, da gre dobro njemu (IV, 38, Rev. 20') kakor tudi njegovim vojakom (I, 135, 21; IV, 24, 32 s.; IV, 34, 5 s.; IV, 42, 5). Včasih omenja tudi svojo delavnost (IV, 67, 24 s.) ali želi, da se brat ne vznemirja (IV, 25, 25 s.) ali ga poziva, naj mu tudi on redno poroča o sebi (IV, 24, 33; IV, 87, 15 ss.). V IV, 69 omenja Jasmah-Addujevo prošnjo, naj mu Išme-Dagan redno poroča o sebi; isto pričakuje tudi on od brata.

<sup>25</sup> Tako v II, 84, 5 s.; II, 86—89, v. 5 s.; II, 90, 5 s.; II, 93, 5 [s.]; III, 10, 5 s.; III, 12, 5 s.; III, 13, 5 s.; III, 17, 5 s.; III, 29—34, 5 s.; 37, 5 s.; III, 39—42, 5 s. itd. Ni pa te klavzule v pismih n. pr. II, 83; II, 85; III, 1—9; III, 11; III, 14—16; III, 18—28; III, 35—36; III, 38 i. dr. Zdi se, da jo opušča zlasti v poročilih o nujnih, perečih zadevah.

<sup>26</sup> II, 79—82, v. 5. — Prav po tej klavzuli lahko sklepamo, da je bil on Zimrilimov namestnik v Qattunânu.

<sup>26a</sup> Hammurabi pošilja dvojce pisem (št. 51, RA, 42, str. 35 ss.; št. 54, str. 37 s.) Bahdi-Limu, marijskemu dvorskemu prefektu (cf. J. R. Kupper, RA, 42, 35), tretje (št. 52, str. 40 s.) pa Pugaqumu, ki ga poznamo kot avtorja pisma II, 120. V vseh treh pismih naroča Hammurabi, naj mu naslovljenec pošlje »sporočilo (*šulmu*, Kupper: des nouvelles de) o Zimrilimu, sporočilo o njegovi vojski (četah)«, (v 54, 12 ss. tudi »sporočilo o mojih četah, ki sem jih poslal Zimrilimu«) (51, v. 4 s.; 54, v. 10—13; 52, v. 25 s.). Neposredno nato sledi naročilo glede vesti (*temu*, Kupper: renseignements) o sovražnikovi vojski.

dvoru. Zlasti sta poučni pismi II, 23 in II, 76. Ko sta marijska diplomata Ibâl-pî-El in Zimri-Addu prejela nova navodila od Zimrilima, se takoj prihodnje jutro napotita v Hammurabijevo palačo. Že »ob zori sta pred vrati palače«, <sup>27</sup> kajti v opoldanskih urah preprečuje vročina opravljanje uradnih poslov. Ko prideta na notranje dvorišče, kjer jima nadenejo posebno sprejemno oblačilo, <sup>28</sup> opazita tamkaj poslanca drugih držav. <sup>29</sup> Končno prideta pred Hammurabija, ki ima okrog sebe tri svetovalce, »ki varujejo tajnost«. <sup>30</sup> Nato povzame besedo (»poprime zadevo«) <sup>31</sup> marijski odposlanec in razloži Hammurabiju željo svojega vladarja. Pri tem opazi, da svetovalci šepetajo Hammurabiju na uho svoje nasvete. <sup>32</sup> Nato mu Hammurabi odgovori in pove svoje mnenje o dotični zadevi. Kadar poslanec ni bil zadovoljen s Hammurabijevim odgovorom, mu je ugovarjal, na kar je babilonski vladar zopet odgovoril. <sup>33</sup>

Diplomatski jezik je že v tem času skrbno izbiral besede. Ibâl-pî-El poroča Zimrilimu, da izpolnjuje njegovo navodilo, naj »govori Hammurabiju samo prijazne (»dobre«) besede«. <sup>34</sup> Tudi Hammurabi spretno pridobiva s svojo ljubeznivostjo. O tem priča Ibâl-pî-Elovo poročilo Zimrilimu (II, 31, 5—12): »Kadar .... kaka zadeva vznemirja (»peče«) Hammurabija, takrat mi piše in nato grem k njemu, kjer se (ravno) nahaja. Kakršna koli je zadeva, ki ga vznemirja, on mi jo pove. O vseh važnih zadevah, o katerih govori z menoj, stalno poročam svojemu gospodu.«

Predmet razpravljanja je urejanje različnih vojaških in političnih vprašanj, <sup>35</sup> ki se pojavljajo spričo tesne zveze <sup>36</sup> države Mari z Babilonijo. Omenja se tudi nameravana sklenitev zavezniške pogodbe med Hammurabijem in Zimrilimom. <sup>37</sup>

Po političnem pomenu njene vsebine gre marijski korespondenci prednost pred el-amarnsko. Le-ta namreč razpravlja o faraonovih ženitvah s hčerami prednjeazijskih vladarjev, ki uporabijo to priliko za neprestano moledovanje za faraonovo zlato ali srebro. Pri tem se stalno pritožujejo, da so faraonova darila premajhna in da on predolgo za-

<sup>27</sup> II, 23, 4—8.

<sup>28</sup> II, 76, 6: »vstopila sva na dvorišče palače«; II, 76, 8: (tu gredo k Hammurabiju trije marijski poslanci, v. 7 s.): »oblekli so nam (slovesno) obleko«.

<sup>29</sup> II, 23, 8 s.: »Poslanec kralja (mesta) Kurde... je vstopil (hkrati) z nama.« — II, 76, 9 ss.: »In Jamhadejcem, ki so vstopili (hkrati) z nami, so tudi oblekli (slovesno) obleko.«

<sup>30</sup> II, 23, 13 s.: »Išar-Lim, Mutuhadkim, Rim-Addu, služabniki..., ki držijo tajnost, so se nahajali okoli njega.«

<sup>31</sup> II, 23, 15.

<sup>32</sup> II, 23, Rev. 2' s.: »To je šepetal na uho svojega gospoda«; primerjaj II, 23, Rev. 6'.

<sup>33</sup> Prim. RA, 33, 1936, str. 171 ss. v. 24 s., 26 ss., 36 ss.

<sup>34</sup> II, 24, 5 s., 8.

<sup>35</sup> Prim. II, 21—25, II, 30—31, II, 33—34, II, 76.

<sup>36</sup> Prim. II, 21, 11 s. — Citat spredaj v uvodu v op. 36.

<sup>37</sup> II, 77, prim. spodaj!

držuje njihove poslane. Političnih vprašanj se pisma le redko dotikajo. Znatno resnejša v političnem merilu je hetitska državna korespondenca, ki je nastala v državi z drugačnimi gospodarskimi in družbenimi razmerami. Zato v njej nimajo darila med vladarji več velikega pomena, pač pa stopajo v ospredje politične in vojaške zadeve.<sup>38</sup> Kakor smo že omenili, se v korespondenci Zimrilimove dobe niti ne omenjajo darila, ki naj bi si jih vladarji redno pošiljali. Pač pa služi ženitev za utrditev političnih zvez. Šamši-Adad, ki je dolgo očital mlajšemu sinu, da si še ni ustanovil »hiše«, ga oženi s hčerjo Išhi-Adduja, vladarja mesta Qatanum; pozneje najdemo tasta kot Jasmah-Addujevega zaveznika.<sup>39</sup> Zimrilimu sporoča njegov funkcionar kot posebno važno novico, da je Išme-Dagan sklenil mir s Turukki in da bo svojega sina oženil s hčerjo njihovega prvaka Zazija.<sup>40</sup> Kako so ženske veljale v tej dobi za manjvredne, priča okolnost, da nobena izmed obeh nevest ni imenovana po imenu.

V medsebojnih stikih vladarji skrbno varujejo svojo formalno enakopravnost in neodvisnost. V pismih se neodvisna vladarja nago-varjata kot »brata« (*ahu*), s čimer izražata tudi, da obstoje med njima dobri odnosi. Bratski nagovor el-amarnska korespondenca dosledno uporablja,<sup>41</sup> Hetiti pridejo zaradi njega celo v spor z asirskim vladarjem.<sup>42</sup> V doslej objavljenih marijskih pismih se Zimrilim v svojih pismih, ki jih piše Hammurabiju, imenuje njegovega brata,<sup>43</sup> isto stori njegov poslanec, ko govori z babilonskim vladarjem.<sup>44</sup> Hammurabi pa govori o Zimrilimu kot o »gospodu« dotičnega poslanca, ali kratko o Zimrilimu.<sup>45</sup> Pač pa imenuje Hammurabi vladarja dežele Jamhad »brata«, ko mu ta pošlje svoje čete na pomoč.<sup>46</sup> Tudi Šamši-Addu imenuje »brata« Išhi-Adduja, kralja mesta Qatanum,<sup>47</sup> ko želi oženiti Jasmah-Adduja z njegovo hčerjo. Podobno imenuje ešnunskega vladarja »brata«, ko želi od njega doseči, da bi mu izročil neke politične ujetnike.<sup>48</sup> Pozneje se Išhi-Addu označuje kot brata napram svojemu zetu Jasmah-Adduju.<sup>49</sup> Odvisni vladarji pa se v pismih označujejo ali

<sup>38</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 296 ss., 305 ss.

<sup>39</sup> I, 24, 3—14; I, 46 (cfr. I, 45; I, 48); II, 51.

<sup>40</sup> II, 40, 4 ss.: »Išme-Dagan je sklenil mir s Turukki. Zazijevo hčer vzame za svojega sina Mût-asurja« (v. 5—8). — Najbrž je tudi Zimrilim omožil svojo hčer z Aškur-Addujem, vladarjem mesta Karanâ, da bi svojega vazala priklenil nase. Prim. J.-R. Kupper, RA, 42, 1948, str. 42, op. 2.

<sup>41</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 330 ss.

<sup>42</sup> ZZR, XXIII, str. 334 ss.

<sup>43</sup> II, 67, 1 s.; II, 68, 1 s.: »Hammurabiju povej: Tako pravi Zimrilim, tvoj brat; enako v pismu B 615, ki ga je objavil Ch.-F. Jean v RA, 42, 1948, str. 77 s., v. 1 s.

<sup>44</sup> II, 24, 10: »Zakaj zadržuješ služabnike svojega brata?«

<sup>45</sup> »tvoj gospod« v II, 21, 6, Rev. 10', 14'; II, 25, 13, 14; Zimrilim v II, 21, 23, 19.

<sup>46</sup> II, 71, 11, 15.

<sup>47</sup> I, 24, 10.

<sup>48</sup> I, 27, 16, 20, 24, 30.

<sup>49</sup> II, 51, 3.

kot sinovi napram očetu,<sup>50</sup> ali celo kot služabnik (»suženj«) napram svojemu gospodu.<sup>51</sup>

V poznejši el-amarnski in hetitski meddržavni korespondenci ima velik pomen »bratstvo« (*aḫūtu*),<sup>52</sup> izpeljanka od *aḫu* = brat. S to besedo označujejo trajno prijateljsko razmerje med dvema neodvisnima vladarjema, ki vzdržujeta prijateljske stike, kar formalno pokažeta s tem, da si redno pošiljata poslanca. Ustanovitev bratstva med vladarjema, njunimi sinovi, obema deželama se proglašja v meddržavni pogodbi med Ramsesom II. in Hattušilom III. (1273) kot bistvo pogodbe.<sup>53</sup> V marijski korespondenci se že uporablja beseda »bratstvo« v istem političnem smislu, čeprav le redko.

Predvsem ga uporablja Išme-Dagan v svojem pismu, v katerem obvešča svojega brata, da je po očetovi smrti »stopil na prestol hiše svojega očeta«.<sup>54</sup> Jasmah-Addu pripoznava za neodvisnega vladarja in mu predlaga, naj si najprej prisežeta »trdno«<sup>55</sup> prisego, nato »se bova jaz in ti sešla in bova ustanovila bratstvo med seboj za vedno.«<sup>56</sup> Prav to, da naj se med rodnima bratoma tako bratstvo šele ustanovi, nam priča, da je bratstvo v Hammurabijevem času že poseben pravno-političen pojem, ki ni v nobeni zvezi s krvnim sorodstvom. Zanimivo je, da že sedaj pomeni ustanovitev bratstva pravi namen pogodbe med vladarjema dveh držav. — Drugič najdemo ta izraz »bratstvo« v očitku neznanega pisca, češ da se Išme-Dagan podobno neiskreno približuje Hammurabiju, kakor je njegov oče Šamši-Addu neiskreno pošiljal zagotovila o bratstvu vladarju mesta Ešnunne.<sup>57</sup>

V drugih mednarodnih pogodbah, ki so v tem času samo pogodbe med vladarji, se pojem bratstva še ne uporablja, kolikor smemo to trditi na podlagi pogosto precej poškodovanih besedil.

V pismu I, 3 pripoveduje Jasmah-Addu, da sta njegov ded Ilakabkabû, asirski kralj, in marijski vladar Jaggid-Lim »prisegla med seboj trdno prisego pri bogovih«.<sup>58</sup> Kakor Jasmah-Addu nadalje trdi, je pogodbo prekršil Jaggid-Lim.<sup>59</sup>

<sup>50</sup> Od Asircev ogroženi vladar Abi-Samar bi želel doseči, da bi mu Jahdunlim pomagal. Zato ga imenuje »svojega očeta« (v. 6), sebe pa proglašja za njegovega sina, svojo hišo za njegovo (Rev. 11'–13'). — Podobno se najbrž označujejo kot sinovi nasproti Zimrilimu tudi vazalni vladarji v II, 61–64. Prim. zlasti II, 61, 5 ss., kjer pisec izrečno poudarja, da vsa njegova mesta pripadajo Zimrilimu in da so oni (piščevi svojci?) njegovi sinovi. Primer iz pozne asirske dobe v ZZR, XXIII, str. 331.

<sup>51</sup> Tako piše Hammurabi (najbrž vladar mesta Kurda) v II, 78, 1–4: »Mojemu gospodu povej: Tako (pravi) Hammurabi, tvoj služabnik«; prim. op. 30 v uvodu.

<sup>52</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 330 ss.

<sup>53</sup> Prim. ZZR, XXIII, str. 332 s.

<sup>54</sup> IV, 20, 5.

<sup>55</sup> IV, 20, 22. Pridevnik *dannum* pomeni: trd(en), močan ipd. Dossin, l. c., ga prevaja kot solennel (enako tudi v I, 3, 9 s.).

<sup>56</sup> IV, 20, 21–26.

<sup>57</sup> II, 49, 11. »Tako je bilo ravnanje njegovega očeta (v. 7), ... pošiljal mu (t. j. ešnunskemu vladarju) je bratstvo« (v. 11).

<sup>58</sup> I, 3, 7–10.

<sup>59</sup> I, 3, 11 s.

Z nameravano zavezniško pogodbo med Hammurabijem in Zimrilimom se bavi pismo II, 77. Iz delno poškodovanega besedila sklepamo, da bi vsak sopogodbjenik moral opraviti pogodbeno prisego v svoji deželi.<sup>60</sup> S tem bi postal zavezan, da jo izpolnjuje; to obveznost označujejo z rečenico *napištam lapatum* = »dotakniti se grla, zadržniti, stisniti grlo«.<sup>61</sup>

Podobno orientalsko slikovito je pogodbeno vezanost med zaveznikoma označil Hammurabi, ko so dospele v Babilon zavezniške čete iz dežele Jamhad (v Severni Siriji). Tedaj je namreč veselo ugotovil: »Dobro je, da je moj brat (= vladar Jamhada) poslal čete v Babilon in da je moj brat zvezal resice plašča z možem iz Babilona«.<sup>62</sup>

Simbolične obličnosti, ki so jih uporabljali ob sklepanju meddržavnih pogodb, se omenjajo v dveh nadaljnjih primerih. Šamši-Addu pripoveduje, da je združil tri severnosirske vladarje v vojaško zvezo, ki so jo z njim sklenili zoper Sumu-Ebuha. Sklenitev pogodbe označuje s stavkom: »Pred menoj bodo udarili roko.«<sup>63</sup> Kakšna simbolična gesta je pri tem mišljena, ni povedano.<sup>64</sup>

O primitivnih obličnostih pri sklepanju prijateljstva med dvema rodovoma: Hanejci in Idamarazijci, poroča Zimrilimu njegov diplomat lbal-El. Naprošen, da sodeluje — najbrž kot Zimrilimov namestnik — je dal ob sklenitvi zaklati mladega oslička, ni pa pustil zaklati tudi mladega psička in neke ptice, kar so vse za ta namen pripravili.<sup>65</sup> Kot uspeh svojega sodelovanja omenja, da je »naredil mir« (*sa-li-ma-am ... aš-ku-u/n*, v. 13 s.) med obema rodovoma. Usmrnitev oslička nas spominja delno ohranjene pogodbe, ki jo je sklenil Mati'ilu iz Agusi-ja z asirskim kraljem Aššurnirarijem V. (753—745). Pri tej pogodbi je bil zaklan oven, da so na njem simbolično prikazali posledice, ki naj zadenejo Mati'ilu-ja, če bi pogodbe ne izpolnil.<sup>66</sup> Ker pa manjka v II, 37 točnejših navedb, ni mogoče dognati, kakšen pomen je imela usmrnitev oslička.

V pismu II, 72 poroča Zimrilimu njegov diplomatski agent iz Babilona, da je tja prišlo štiričlansko poslanstvo Rim-Sina iz Larse. V pismu, ki so ga prinesli Hammurabiju, mu Rim-Sin zagotavlja zavezniško pomoč: »Če se sovražnik obrne zoper tebe, bodo moji vojaki prišli tebi na pomoč. Če se pa sovražnik obrne zoper mene, naj pridejo tvoji vojaki meni na pomoč!«<sup>67</sup> Tako klavzulo o zavezniški medsebojni pomoči najdemo pozneje strogo paritetno formulirano v pogodbi med

<sup>60</sup> II, 77.

<sup>61</sup> K temu izrazu primerjaj razlago G. Dossina in Ch.-F. Jeana v ARM, II, str. 237.

<sup>62</sup> II, 71, 10—15.

<sup>63</sup> I, 24, Rev. 14' s.

<sup>64</sup> Dossin, ARM, I, str. 221, domneva, da je bila to neka kretnja sovražnosti zoper Sumu-Ebuha.

<sup>65</sup> II, 37, 6, 10 s.

<sup>66</sup> Prim. F. E. Peiser, MVAeG, 3, 1898, str. 228 s.; Br. Meißner, Babylonien und Assyrien, I, str. 140.

<sup>67</sup> II, 72, 13—16.

Ramsesom II. in Hattušilišem III., enostransko modificirano pa v hetitskih vazalnih pogodbah.<sup>68</sup>

Vsem doslej znanim medvladarskim pogodbam iz marijskega arhiva je skupno to, da vidijo bistvo pogodbe v medsebojni prisegi obeh vladarjev. Dobri dve stoletji pozneje se pa v poročilu, da sta (ok. 1430) babilonski kralj Karaindaš in asirski Aššur-bēl-nišēšu sklenila prijateljsko pogodbo, razlikujeta že dve sestavini: *rikiltum* (*riksum*, *rikistum*) in prisego (*mamitum*).<sup>69</sup> *Rikiltum* je pogodbeno besedilo, ki ga vsak sopogodbenik predloži drugemu, da ga s svojo prisego sprejme kot obvezno. Na tem razlikovanju je zasnovana hetitsko-egipčanska pogodba iz leta 1273. S potrebnimi spremembami ga najdemo zopet v hetitskih vazalnih pogodbah: *išhiul* — *lingaiš*.<sup>70</sup>

\*

Ob zaključku je primerno, da ponovno naglasimo, da utegnejo nadaljnje objave marijskih tekstov marsikatero tu izrečeno trditev dopolniti ali tudi ovreči. Vkljub temu je pa nesporno, da v mestu Mari (Tell Hariri) najdeni klinopisni teksti vsebujejo gradivo, ki je za pravnega zgodovinarja zelo pomembno.

Naj bo navzoča razprava skromen izraz spoštovanja in hvaležnosti našemu tako zaslužnemu jubilarju, čigar dela so tako zelo važna tudi za našo domačo pravno zgodovino!

## QUELQUES REMARQUES JURIDIQUES SUR LES LETTRES DE MARI, PUBLIÉES JUSQU'À PRESENT

(Archives royales de Mari, I—IV)

### Résumé

#### I. Introduction

Notre étude porte principalement sur les 452 tablettes de Mari, publiées jusqu'à ici dans les quatre premiers tomes des Archives royales de Mari (= ARM). Ces tablettes constituaient une partie des archives diplomatiques du royaume de Mari, sous le règne des quatre derniers rois avant la disparition de cet État du Moyen-Euphrate.

Sur le premier roi Iaggid-Lim ainsi que sur son fils et successeur Jahdunlim nos sources sont assez maigres. La plupart de nos tablettes appartiennent aux deux phases suivantes du royaume de Mari. C'est d'abord l'«*interrègne assyrien*», quand le royaume de Mari dépendait de l'Assyrie et quand le roi assyrien Šamši-Addu I. installa à Mari son fils Jasmah-Addu comme régent. Après la mort de Šamši-Addu, c'est Zimrilim, fils de Jahdunlim, qui devient

<sup>68</sup> Prim. Hethitische Staatsverträge, str. 68 s.

<sup>69</sup> Prim. Hethitische Staatsverträge, str. 23 s.

<sup>70</sup> Prim. o. c., str. 21 ss.

roi de Mari. Il y règne longtemps en étroite union avec Hammurabi, le grand législateur de Babylone, qui finalement s'empare du territoire de son ancien allié.

La documentation abondante, que nos tablettes contiennent est intéressante à différents égards pour des recherches juridiques.

D'une part, les lettres de l'époque assyrienne ainsi que celles de la correspondance de Kibri-Dagan, gouverneur de Zimrilim à la ville de Terqa, avec son seigneur, nous offrent des renseignements précieux sur la structure du royaume de Mari et sur ses conditions sociales et économiques.

D'autre part, les lettres envoyées à Zimrilim par ses agents diplomatiques nous rendent possible d'observer le développement des relations internationales et de ses formes aux jours de Hammurabi, roi de Babylone.

Comme sources supplémentaires à ces lettres viennent en considération: pour le premier groupe, la correspondance de Hammurabi avec Šamaš-ḥašir et avec Sin-idinnam, ses gouverneurs à Larsa, et pour le deuxième groupe, la correspondance internationale provenant des archives de Tell-el-Amarna et de Hattušaš.

## II. Conditions sociales et économiques

Le royaume de Mari, comme les autres États de l'antiquité, était basé sur le classement de sa population en hommes libres et en esclaves. Cette division fondamentale exerçait une telle influence sur la façon de penser, qu'on appelait dans nos lettres tous les citoyens esclaves (*wardum*) envers leur souverain, qui était adressé en seigneur (*bēlum*).

L'esclavage résulte à Mari surtout de la capture à la guerre. Les prisonniers forment une partie du butin que l'on partage entre les combattants. D'après une lettre (II, 13, 7 s.) le roi aussi obtient quatre esclaves comme son lot.

Le nombre des esclaves à Mari ne semble guère avoir été très considérable. D'après une remarque de Šamši-Addu, le prix d'un(e) esclave était de neuf sicles d'argent en moyenne.

Aucun esclave ne peut arriver à la liberté par la fuite. Šamši-Addu ordonne à son fils de saisir aussi tous les fugitifs libres et de les faire amener chez lui. Quant aux fugitifs politiques, le roi d'Assyrie prend des dispositions différentes selon le cas.

La population du royaume de Mari était assez hétérogène. Il y avait des Benjaminites, «une peuplade nombreuse et turbulente» (Kupper, 166) et des Hanéens, qui «ne sont sédentaires qu'à demi» (Kupper, 170). Ils sont commandés par leurs cheiks (*suqaqu*). Chez les Hanéens on peut déjà observer des différences économiques considérables.

Au point de vue économique, le royaume de Mari était plus avancé que l'Assyrie. C'est pour cette raison que Šamši-Addu demande à son fils non seulement des artisans, mais aussi différents produits, nécessaires à son armée.

L'économie de l'époque est presque complètement basée sur la terre et son exploitation.

On fait p. ex. espérer à un gouverneur d'avoir à sa disposition de la terre arable en abondance (I, 18). Les revenus d'un gouverneur se composaient régulièrement de blé, d'huile et de vin.

De même la fortune du roi consiste en troupeaux et en domaines, qui lui fournissent du blé. Comme déjà M. Kupper a bien observé, dans la correspondance de Kibri-Dagan il n'est jamais question d'impôts en argent (RA, 41, 173). Des grandes quantités de blé sont ramassées dans le palais, ce qui donne au seigneur la possibilité de prêter du froment au peuple à l'occasion d'une famine.

L'argent devient assez tardivement une commune mesure de la valeur des choses. La proportion de valeur entre l'argent et le cuivre c'est 120 contre 1.

Dans ces circonstances il est facile à comprendre que le souverain ainsi que ses gouverneurs se procurent souvent par des corvées la main-d'œuvre, dont ils ont besoin pour le maintien du système de l'irrigation, pour la rentrée de moisson, pour la tonte des moutons.

Un renseignement très remarquable sur la propriété des champs nous est fourni dans la lettre ARM, I, 6. Šamši-Addu ordonne à son fils, qu'il ne partage pas de nouveau les champs au bord de l'Euphrate entre des Hanéens, pour ne pas provoquer des plaintes nombreuses. «Que chacun conserve sa possession ancienne!» (v. 36 s.). Seulement les champs, ayant appartenu à un mort ou à un fuyard, peuvent être donnés à celui qui n'en a pas (v. 38 s.). Nous en pouvons conclure que dans un passé pas très lointain on avait donc encore partagé des champs périodiquement entre des cultivateurs. Mais jusqu'à l'époque de Šamši-Addu la position des possesseurs des champs s'était déjà tellement affermie que le roi d'Assyrie ne veut plus laisser «bouleverser les champs» (v. 37).

Néanmoins ce n'est pas encore la pleine propriété individuelle du sol, car le roi dispose à son gré des champs d'un mort ou d'un fuyard. Les champs ne se transmettent donc pas encore de père en fils. Ainsi nous y assistons à une évolution qui est en train de substituer le régime de la propriété individuelle du sol au régime initial de la propriété collective, mais cette évolution n'est pas encore achevée. Reste à savoir, si cette évolution avait lieu à ladite époque seulement dans le pays au bord de l'Euphrate.

Il est intéressant d'observer que Hammurabi, lui aussi, exprime dans sa correspondance avec Šamaš-ḥašir la même maxime: «Leur ancienne possession, comme ils la possèdent, qu'ils la possèdent» (RA, 21, 43). C'est au fond le même principe qu'on retrouve dans l'édit du préteur romain: «Uti eum fundum... nunc possidetis, ita possideatis» (Festus, Bruns, Fontes 7, II, 24, 233).

De différentes remarques occasionnelles dans nos lettres nous pouvons conclure qu'au moins une grande partie du sol appartenait au roi de Mari, qui en faisait fréquemment donation aux diverses personnes. Outre cela existait aussi de la propriété individuelle du sol. C'est une lettre (III, 17, 27—29) de Kibri-Dagan que nous trouvons une distinction nette entre l'orge du palais (*še'um ša ekallim*) et l'orge du district qui constitue la redevance (*še'um šibšim ša ḥašim*) (Kupper, RA 41, 179).

Enfin, c'est du système d'irrigation que la fertilité du pays en dépend. Pour cette raison son entretien et son extension représentent une préoccupation capitale du roi ainsi que de son gouverneur.

### III. Sur la structure de l'État

L'État de Mari était une despotie. Son souverain est «seigneur» (*bēlum*) envers tous ses sujets qui ne sont que ses *wardum* («esclaves», serviteurs). Le titre de roi (*šarrum*) n'est employé qu'incidemment. En qualité de maître absolu, le roi tient tous les rênes du gouvernement entre ses mains.

Afin d'assurer la continuation de la dynastie, il faut d'abord que le roi «fonde sa maison». Šamši-Addu, après avoir fait plusieurs reproches à cet égard à son fils Jasmah-Addu, enfin le marie avec la fille du roi de Qatanum.

Comme commandant en chef de la force armée le souverain fait assez fréquemment le recensement, afin d'établir une liste des hommes soumis au service militaire. Il semble de même parfois qu'à cette occasion aussi le partage et l'arpentage des champs eurent lieu.

Le territoire de Mari comprend plusieurs districts (*ḫalsum*) et quelques royaumes vassaux (Kupper, RA, 21, 163). Grâce à la correspondance de Kibri-Dagan, gouverneur à Terqa, nous sommes assez bien renseignés sur l'administration du district de Terqa. Quoique la compétence d'un gouverneur fût très étendue, il était néanmoins obligé de demander pour chaque décision une instruction de son souverain. D'autre part le gouverneur était tenu d'informer son souverain de tous les événements qui étaient arrivés à sa connaissance.

Dans l'État de Mari on rencontre parfois la tendance à l'intimidation du peuple. Baḫdi-Lim propose à Zimrilim de trancher la tête d'un prisonnier et de la faire promener dans les villes des Hanéens, afin que ceux-ci prennent peur et qu'ils se rassemblent rapidement quand ils seront convoqués (II, 48). D'autre part le souverain aime à consulter ses conseillers avant de prendre une décision importante. Les informations qui lui parviennent sur différents problèmes, ont égard aussi aux causes sociales et économiques de ces problèmes. C'est p. ex. la famine qui pousse des Turukkéens à leurs razzias, c'est le manque de pâturages qui mène des Benjaminites avec leurs troupeaux vers le Haut-Pays.

Le souverain choisit ses collaborateurs à son gré. C'est Šamši-Addu qui confirme ou désapprouve les propositions de Jasmaḫ-Addu. — La première condition que le candidat doit remplir, est celle d'être *taklum*, c'est-à-dire, «sûr», sur qui on peut compter. — Le serment des fonctionnaires n'est mentionné que chez les agents recenseurs, nommés par le gouverneur Kibri-Dagan (III, 19, 17).

Les fonctionnaires obtiennent du roi pour leur entretien des champs à cultiver, du peuple de leur pays ils reçoivent du blé, de l'huile et du vin. Périodiquement le roi leur donne des vêtements et des bagues en or de cinq et de dix sicles (II, 74, 20 ss.).

Sur la vie du peuple, en particulier sur les habitants de la capitale, leur situation sociale et économique, nos sources nous apprennent très peu. — Les Benjaminites et les Hanéens ont leurs cheiks (*suqaqu*) qui correspondent aux maires (*ḫazannu*). Ils coopèrent quand il s'agit de la mobilisation des hommes, sujets au service militaire, de même du recensement. Ils sont responsables de ce que la population se rassemble pour la corvée, et que des pâtres Benjaminites ne quittent pas le pays avec leurs troupeaux. Quoique nommés par le roi, les cheiks souvent défendent les intérêts de leur territoire avec fermeté.

Les Anciens sont les représentants naturels du peuple d'un district. Leur position est fondée sur l'autorité de l'âge, plus tard probablement aussi sur leur position économique et sociale.

#### IV. Les relations internationales

Plusieurs lettres de Mari nous fournissent des renseignements précieux sur les rapports internationaux entre Mari et Babylone aux temps de Zimrilim et de Ḫammurabi. Une comparaison avec le correspondance d'El-Amarna, postérieure de 300 à 350 ans, et avec celle de Hattuşaş, postérieure d'un siècle de plus, nous rend possible d'observer jusqu'à quel point diverses institutions et règles ont changé pendant ce temps.

Quant aux bases des rapports internationaux, nous pouvons constater qu'elles sont restées les mêmes dans les trois périodes.

Les rapports entre deux États ne sont en réalité que des rapports entre leurs souverains. Ceux-ci se reconnaissent mutuellement pour égaux et indépendants par le titre de frère (*aḫu*) qu'il se donnent.

Le contact entre les souverains est entretenu par leurs envoyés (*mār šipri*). La situation juridique de ceux-ci n'est pas encore réglée, surtout en ce qui concerne le droit d'inviolabilité et d'exterritorialité. C'est d'une lettre qui a été publiée et traduite par le feu M. F. Thureau-Dangin en 1936, que nous apprenons qu'un envoyé de Mari ne pouvait quitter Babylone, avant que Hammurabi ne lui permit de partir en lui remettant son passeport (*wūrtum*).

D'autre part quant aux questions détaillées il y a aussi des différences considérables entre la correspondance de Mari et celles d'El-Amarna et de Hattušaš.

Au point de vue formel, nous pouvons constater d'abord une grande différence quant à la fonction des lettres et des envoyés dans les rapports entre les chefs-d'État. Les envoyés de Zimrilim négocient directement avec Hammurabi et discutent avec lui oralement sur divers problèmes. C'est pourquoi la majeure partie de la correspondance diplomatique consiste en compte-rendus des envoyés à Zimrilim, tandis que les lettres de souverain au souverain sont très rares. À l'époque d'El-Amarna au contraire des lettres entre les chefs d'État sont la forme régulière pour la communication des messages entre eux. La première cause du changement est certainement la distance entre les capitales respectives qui est plus grande. La position des envoyés cependant a changé en même temps; leurs déclarations orales ne sont valables que quand elles sont confirmées par les lettres qu'ils ont apportées.

Puis nous pouvons constater aussi des différences quant à la composition formelle des lettres. La correspondance de Mari, de même que celle de Hammurabi, est écrite dans un style clair et simple et évite les titres officiels autant que possible. Dans chaque lettre, une courte introduction, contenant le nom de l'expéditeur et en général aussi du destinataire, est suivie par le sujet de la communication. Les lettres d'El-Amarna, au contraire, placent après l'introduction, qui est plus développée, encore une longue salutation (*šulmu*), dans laquelle l'expéditeur fait savoir au destinataire qu'il va lui-même bien et exprime en même temps des vœux pour sa personne. Dans quelques lettres de Mari il y a d'ailleurs aussi une courte formule de *šulmu*, par laquelle l'expéditeur informe le destinataire que lui ainsi que l'armée de Mari ou son district vont bien.

Des entrevues entre les divers souverains sont très rares dans toute l'antiquité.

Dans les textes de Mari la conclusion des traités internationaux est mentionnée plusieurs fois. Ceux-ci ne sont sanctionnés que par le serment. Le mot *rikiltum* qui est très important dans le traité entre Rames II. et Hattušiliš III. ainsi que dans les traités vassaux hittites, ne se trouve pas encore dans nos textes. — Mais on rencontre déjà l'expression *aḫutu* (= fraternité) pour désigner l'alliance créée par le traité entre les deux parties; la même idée nous est bien connue déjà du traité entre Ramses II. et Hattušiliš III. — Enfin il est remarquable qu'à l'occasion de la conclusion d'un traité entre deux peuplades on a tué un ânon (II, 37).

Quoique les lettres, publiées jusqu'à présent, ne représentent qu'une petite partie des riches matériaux découverts, nous pouvons constater en conclusion, qu'elles éclairent considérablement la structure interne ainsi que les relations internationales de l'État aux temps de Hammurabi.

Nous espérons que des publications futures, en particulier celles des textes économiques, jèteront encore plus de clarté dans les questions traitées.